

tion. So many housewives are addicted to pills. So many gangs are operating underground. In a word, there is tension. This tension exists in the human mind. What is the cause of all this ? What solution is presented by Buddhism ? Buddhism starts with reconstructing the world by refining the human mind and removing human sufferings. Buddhism presents Kalama Sutta to the world and insists the world to find its own origin by using its rationality and reason much after the line of the Theory of Evolution. Buddhism experiments, observes and infers ever-changing phenomena and adduces an approximate cause to the change in its Law of Dependent Origination. Buddhism presents the Law of Action or Kammaniyama which is much like the scientific laws of Newton and Einstein.

Buddhism has the accuracy of modern science, accompanied by the utilitarianism of John Stuart Mill and Karl Marx. This springs from the depth of profundity of human consciousness in the form of meditation leading to Nibbana. Out of this profundity there arises the twin of Wisdom and Compassion which is not found in Communism.

The Nibbana is quite different from Yogic or Mystic experience and has not yet been adulterated by things like Zen Catholicism or Islamic Sufism. It is beneficial in the beginning, in the middle and in the end. 'Dhammam Adikalyanam, Majjhe Kalyanam and Pariyosana Kalyanam.' Unless one understands this implication of Buddhism, one cannot understand its capacity to solve the problems of the modern world.

Nature of Buddhism

Let us compare the law of the Buddha with the civil law, the law of the judges and the law courts. In some respects there is similarity. The civil law remedies many wrongs in the world, but leaves the world where it was. The murders, rapes, deceits are taken to the courts, evidence is sifted, arguments are advanced and weighed and judgements are delivered and executed. This procedure in the court punishes the murderer without correcting and

ennobling him. There have been many Peace Conferences through law from Athens to Bangkok. The disputes have been settled through the method of negotiation or arbitration between the representatives of quarrelling states. But that has still left many roots of quarrels unremedied.

This is because the civil law operates through the physical compulsion with the assent and assistance of the state. The Public International Law has no deeper insight than the insight of Buddhism in human affairs. Hence, where this state compulsion cannot reach, there is potential anarchy every moment. International anarchy is too obvious to need a proof. Civil Law takes cognizance of many criminals. But no criminal could ever reach perfection by the method of civil law. Lord Buddha took cognizance of the crime of Angulimala, but the latter attained perfection by the method of the Buddha.

Utility

Where the utility of U.N.O. and the Peace Conferences is exhausted, one finds the necessity of the technique and methodology used by the Lord Buddha as in the case of Angulimala and the settling of disputes between the states of Koliya and Sakya on the banks of River Rohini.

Appeal

To sum up, Buddha is the Maggadata and not a Mokshadata. The problems of the modern world could be solved radically, thoroughly and effectively only by the Buddha's Dhamma. The virtue of the Buddha is connected with Samadhi (Concentration) and Panya (Wisdom). Let us all be worthy of the Buddha's Dhamma and then serve humanity by solving the problems of the modern world.

Bhavatu Sabbamangalang.

May all beings in the world be righteous !

SOME WONDERFUL EXPERIENCES

about Shri Sai Baba

By : — A Devotee, Bombay.

As a result of partition of the country, I had to migrate to Bombay in the latter half of 1947. Since then I would often see Sai Baba's photos in many picture shops homes and offices. I took Him to be a local Saint as there are saints everywhere. I never even bothered to enquire whether He was still in human form or had left this world.

Casually once in 1957 a friend (Bank Manager, M.A., Double Honours) mentioned Baba to me. Knowing his nature well, I was surprised how he could go for physical (Ritualistic) puja and other accompaniments etc. He is a very kind and noble soul who would never tell a lie. In my life of 56 years, I have come across every few people of his nobility and truthfulness. In reply to my questioning and surprise he told me that he does not do any physical puja etc. Before going to work and just after returning home, he would simply bow before Baba's photo and that was all his puja or whatever we may call it. His wife, of course, would light agarbatti before Baba.

Like me, he too had migrated to Bombay from Lahore after partition in 1947. He was first given charge of a small branch of the bank. He had absolutely no pull with the higher ups in the bank's administration. Many others with pulls, but junior and much less efficient and educated, were given better and bigger branches to manage. He had only his honesty, hard work and Baba's blessings to help him. Eventually, he was given charge of the biggest branch of the bank in Bombay and later promoted as District or Zonal Manager. Today, he is in the Head Office on a very high post.

By Baba's "Kripa" I was very much impressed by these facts, especially when long physical puja etc. were not 'musts'. Like that friend I am also incapable of doing these till now. I

wish I too could worship Baba daily for an hour or two as I am told many devotees do. But I cannot concentrate that long. All I can do and am doing since is to put all faith in Him. I think He must have many inefficient Bhaktas like me and I am sure He looks after them as well as others.

I decided to instal Baba's photo in my house and went to a picture shop near my house to buy one. The frame of the photo I selected was found cracked and the shopkeeper promised to give it to me the next day after changing the frame. For 3 or 4 days, I would enquire of him daily and he would put me off to the next day for one reason or the other. One day I had some important work. So I asked him as to how long it will take him to change the frame. He said 'about 10/15 minutes'. I suppressed my impatience and asked him to do it while I waited. Within 10 minutes I was going home with the photo.

The very next morning, I had to appear before an Appellate Authority for a decision of granting me certain permits and quotas which had been withheld for the last three years. I left my house after bowing before Baba. The P.A. of the Officer was a friend of mine and he had assured me of definite success although junior officers had twice rejected my claim. I pleaded the case myself and the hearing was over in about 10 minutes. The Officer pointed out a technical point against me and rejected the appeal.

I was very much depending on the success of this matter as the resultant gain was expected to be very substantial. My running business was hardly enough to provide modestly for my family of four persons. On top of this, I was very heavily under debt to some close relatives, who had to be paid. To pay them off partly for occasions like marriages, I had to surrender all my life insurance and sell almost all the gold ornaments. Still the debt was very heavy as compared to my little means. At the same time there were no hopes of substantial earnings without capital. So, the rejection of the appeal made me all the more dejected and I felt Baba did not like to help me.

The P.A. would not believe when I told him of the result. I left that office with his sincere regrets and sympathies. In a reverie, I walked aimlessly to see a couple of friends nearby whom I used to meet almost daily in their offices for a chat. Reaching their places, I did not feel like meeting them and turned away. I had a sudden wave of thought. I ran to my office in a cab, typed a short letter of 7/8 lines and ran back by cab to that office. I showed the letter to the P.A. and asked him to send it straight in before the officer could write down his orders to close the matter. In the normal course the letters have to go through the Receipt Section and take 10/15 days to get attached to the file. Such a delay would have made my case dead. The P.A. was surprised to read the letter and patted me on the back. He himself took the letter inside to the officer. In the evening he phoned me saying that my case was to be re-processed on the lines of my letter.

In that letter, I had referred to the only objection raised by the officer and proved that it affected only 25% of my claim, which I agreed to forego, and demanded the balance of 75% of my right. This was duly granted and I was issued all due permits and quotas. From these I gained enough not only to pay off my debts but also enough to run and expand my business as well.

This more than confirmed my faith in Baba and, since then, I have fully left myself in His hands. Baba often has fun on his "Bhaktas" even when He is going to be benevolent to them. I take it that for this He first got the appeal rejected and then gave me the sudden idea. But for this, why could the P.A. not have pointed out what Baba put into my mind latter?

(To be continued)

Unseen Hand of Shri Sai

By :— B. Ramanatha Rao, Sai Das.

I was to retire from service on 12-3-1971 on completion of 58 years of age, and my pension and provident fund papers were all finalised. I had hardly 20 days to retire. Just at that moment, one gentleman, Mr. Rajaram, whom I did not know before, joined my office on transfer from Mysore.

He being my senior officer, we travelled together by train to office. Casually he asked me when I was to retire. I said, "On 12-3-1971." He questioned me why I was retiring. I said, "Due to age limit." He abruptly said, "No, apply for a Writ Petition in the High Court of Madras or continuance beyond 58 years, as there is a possibility of continuing upto 60 years." I was shocked at the word 'Writ' and told him, "No, I cannot afford to apply for writ, since I held a different post in 1938 and so I am not eligible for continuance beyond 58 years." He said, "Who told you ? I know the rules. You may hold any post then; it is enough if you are confirmed in 1938 and now hold an administrative post."

Then again I pleaded, "I cannot afford a writ in the High Court, a costly affair, may be Rs. 1,000/- nearly, and I am penniless and I have none to help." I simply thought that he did not understand my position and was talking at random. But it was surprising that although hundreds of my colleagues in the offices of the Southern Railway in the same city knew this issue, none apprised me of it. About six months before, when this question was discussed in my office, they misled me saying that I was not eligible. I, therefore, ceased to pursue the issue and was in readiness to retire on 12-3-71.

At this eleventh hour and juncture, one friend Mr. Narayana-swami came forward to help me. He decided and ventured to

mortgage his wife's jewels for my sake, unmindful of repayment, secured the amount and advanced the same to me and made me apply for the writ. Judgement was soon delivered by the Madras High Court, ordering continuance and retention of my services in the Railway upto 60 years. I feel, as Sai Das, that Shri Sai delivered the judgement in the form of the Chief Justice of Madras High Court. But for Shri Rajaram and Shri Narayanswami's efforts, this could not have been achieved and I express my life-long gratitude to them.

In narrating this experience, I am not trying to impress upon the devotees of Shri Sai and the readers as to how I got the extention; but how Shri Sai helps to rescue his devotees who surrender to him, with the following points to bear in mind and realise :

- i) that what I was unaware of or misled was made known to me at the eleventh hour;
- ii) that Sri Sai brought the two persons, Shri Rajaram and Shri Narayanaswami, for my sake, to Madras;
- iii) that the Records required for the Writ were made available with myself;
- iv Lo ! all this arrangement was made just a couple of weeks before my retirement.

Now my humble and earnest request to Sri Sai Devotees and readers is to calmly and patiently ponder over this experience, and realise the Super and Unseen hand of Sri Sai playing the role to help and rescue his devotees, who surrender to Him. From this they will realise that Sri Sai, though not physically, is always with us, spiritually.

Declaration.

Statement of ownership and other particulars about magazine Shri Sai Leela to be published in the first issue of every year after last day of February.

1. Place of Publication	Sai Niketan, 804-B, Dr. Ambedkar Rd., Dadar, Bombay - 14 DD.
2. Periodicity of its Publication	Monthly.
3. Printer's Name Nationality :-	Smt. Laxmibai Narayan Choudhari Indian.
Address :-	Nirnaya Sagar Press, 45 DE, Off Tokarasi Jivraj Rd. Sewri, Bombay—15
4. Publisher's Name Nationality :-	Shri Kashinath Sitaram Pathak. Indian.
Address :-	Sai Niketan, 804-B Dr. Ambedkar Rd., Dadar, Bombay - 14 DD
5. Editor's Name Nationality :-	Shri Kashinath Sitaram Pathak. Inidan.
Address :-	Sai Niketan, 804 - B Dr. Ambedkar Rd., Dadar, Bombay - 14 DD
6. Name & Addresses of individuals who own the Newspaper and Partners or Shareholders holding more than one percent of the total capital.	Shri Sai Baba Sansthan, Shirdi, (A Charitable and Religious institution) Post :- Shirdi. Dist :- Ahmednagar.

I, Kashinath Sitaram Pathak, hereby declare that the particulars given above are true to the best of my knowledge and belief.

K. S. PATHAK
(Signature of the Publisher)

Receiver,
Shri Sai Baba Sansthan,
SHIRDI.

श्रीसाईबाबांचा फोटो

आपणाजवळ नाही काय ?

मुंबईतील प्रसिद्ध ब्लॉकमेकर श्री डी. डी. नेरॉय यांनी
तयार केलेल्या ब्लॉकसवरून छापलेले खालील प्रकारचे व
आकारांचे फोटो श्रीसाईबाबा संस्थानच्या मुंबई व शिरडी
येथील कार्यालयांत उपलब्ध आहेत, ते आपण पहा व
आपणास पसंत पडेल तो फोटो खरेदी करा :—

प्रकार	रंग	आकार	प्रत्येक प्रतीची सें. मी.	किंमत रु.
१ दिलेवर बसलेले बाबा	विविध रंगी	३५.५६×५०.८		१०००
२ ,	काळा व पांढरा	,		१.२५
३ ,	,	२२.८६×३३.०२		०.५०
४ द्वारकामाईत बसलेले बाबा	,	,		०.६०

५ खाली नमूद केलेल्या आकारांत आशीर्वाद फोटो मिळतील.

	रु. पैसे
१४"×२०"	१.५०
१०"×१४"	१.००
८"×१०"	०.५०
२ ^१ "×३ ^१ "	०.२०
शिरडी दर्शन (६६ फोटोचा आल्बम)	३.००

श्रीसाईबाबा संस्थानच्या कार्यालयांचे पत्ते :

- १ शिरडी, ता. कोपरगांव, जि. अहमदनगर (महाराष्ट्र)
- २ साईनिकेतन, डॉ. आंबेडकर रोड, प्लाट नं. ८०४ बी.

दादर, मुंबई नं. १४

मुद्रक: श्रीमती लक्ष्मीबाई नारायण चौधरी, निर्णयसागर प्रेस, ४५-डीई, ऑफ
टोकरसी जीवराज रोड, शिरडी, मुंबई- १५.

संपादक व प्रकाशक: श्री. का. सी. पाठक, 'साई निकेतन', डॉ. आंबेडकर रोड,
खोदादाद सर्कलजवळ, प्लॉट नं. ८०४ बी, दादर, मुंबई १४.

“माझा घोडा हरवलाय्, तो शोधतोय्.”
“तो काय कुंपणापलीकडे चरतोय्. तो बघ.”

अनुक्रमणिका—एप्रिल १९७३

१. श्री साई वाक्यानुधा	
२. संपादकीय — ५२ व्या वर्षात पदार्पण.	
३. बाबांना प्रत्यक्ष पाहिलेल्या एका भक्ताची मुलाखत.	
४. श्री साईकीर्तनमाला पुण्य ६ वें	ह. भ. प. (प्रा.) द. दि. परचुरे.
५. नाथांचे भावार्थ रामायण	डॉ. माधवराव दाभाडे.
६. सीतेचा निरोप	वि. के छवे.
७. रामायणातील सुभाषिते	डॉ. ना. अ. देशपांडे.
८. गोदबलेकर महाराज (व्यक्तिवर्णन) ले. ४	पु. मु. अंके.
९. अनंतता.	श्री. चिपळूणकर गुरुजी
१०. ज्योतिषशास्त्र ले. १०	शरद द. उपाध्ये.
११. “२४ मार्च १९७२”	श्रीराम वि. सातङ्कर
१२. कविता : दाम नको मज प्रेम हवे
रामगीतांजलि पुण्य १
निरोप कंसा सांगू वहिनी
वाटचाल पुढती	डी. बी. पोतनीस
दिवाकर अ. घैसास
दिवाकर अ. घैसास
“हमाल”
१३. शिरडी वृत्त - फेब्रुआरी १९७३.	
१४. देणग्या — जानेवारी द फेब्रुआरी १९७३.	

श्री साई वा कसु धा

जगा लावावें सत्पथी । हेचि साईलीलेची कृती ॥
 कोड मुंगी सूकर श्वान । पशु पक्षी मनुष्य जाण ।
 राजा रंक थोर सान । समसमान पाही जो ॥२२॥
 दिसाया जरी शिरडीनिवासी । साडेतीन हाताची मिराशी ।
 तरी ते सर्वहृदयवासी । पुण्यराशी महाराज ॥२३॥
 अंतरीं निःसंग उदास । बाहेर लोकसंग्रहाचा सोस ।
 अंतरीं जरी परम निराश । बाहेर पाश भक्तांचा ॥२४॥
 अंतरीं अत्यंत निष्काम । बाहूतः भक्तार्थ अति सकाम ।
 अंतरीं निजशांतीचें धाम । बाहू प्रकाम संतप्त ॥२५॥
 अंतरीं परब्रह्मस्थिति । बाहेर दावी पैशाच वृत्ति ।
 अंतरीं अद्वैतप्रीति । बाहूतः गुंती विश्वाची ॥२६॥

—साईसच्चरित, अध्याय १०.

श्रीसाईलीला

[शिरडी संस्थानचे अधिकृत मासिक]

एप्रिल १९७३

[अंक १

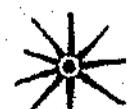
: संपादक :

श्री. का. सी. पाठक

: कार्यकारी संपादक :

(प्रा.) द. दि. परचुरे, एम्. ए., प्रवीण.

वार्षिक वर्गणी रु. ६-०० (ठ. ख. सह)

: कार्यालय :

साईनिकेतन, प्लॉट नं. ८०४ बी, डॉ. आंबेडकर रोड, दादर, मुंबई १४.
 टे. नं. ४४३३६१

संपादकीय

५२ व्या वर्षात पदार्पण

या महिन्यापासून श्रीसाईलीला मासिक ५१ वें वर्ष संपवून ५२ व्या वर्षात पदार्पण करीत आहे. श्रीसाईलीलाचा वर्षारिंभ अंक हा बहुतेक रामनवमी विशेषांक असतो. तसाच हा अंक आहे. बुधकौशिक ऋषींनी म्हटल्याप्रमाणे 'चरितं रघुनाथम् शतकोटि प्रविस्तरम्'. अनेक दृष्टींनी त्याकडे पाहून नाना प्रकारचा बोध माणसाल घेतां येतो. मनुष्य किती उच्च आदर्शापर्यंत पोचुं शकतो हें रामचरित्र दाखवितें. या अंकांतील कांहीं खास लेखांची निवड याच दृष्टींने करण्यांत आली आहे.

मागल्या वर्षाच्या सुख्वातीस आम्ही कांहीं संकल्प केले होते. साईलीला मासिकांतील लेखांत विविधता व त्याचबरोबर मनोरंजकता आणणे आणि साईबाबांची वाणी या मासिकाद्वारे अधिकाधिक लोकांपर्यंत नेऊन पोचविणे हीं आमचीं प्रमुख उद्दिष्टे होतीं. मागल्या वर्षात किती विविध विषयांवरचे व अधिकारी व्यक्तींने लेख येऊन गेले याचें धावतें दिग्दर्शन आम्ही भार्च अंकांत केलेंच आहे. याच दिशें हें मासिक सर्वांगसुंदर करण्याचें काम बाबा आमचेकडून करून घेवोत.

कांहीं मासिके केवळ विद्वानांसाठीं असतात, तर कांहीं नाटक, सिनेमा, क्रीडा, आशय नसलेल्या कथा व कविता, शब्दकोडीं इत्यादि शेंकडों मार्गानी वाचकांची सवंग करमणूक करून आपला खप वाढविण्याची धडपड करीत असतात. याचे कारण, तीं मासिके व्यवसाय म्हणूनच चालविलीं जातात. परंतु साईलीला मासिकांने एक विशिष्ट असें स्थान व धोरण आहे. मुहाम उकरून काढलेले निरनिराळे वाद, राजकारणांतील उखाळचा-पाखाळचा व चिखलफेंक, नुसतीच आंकडेवारीची जंती असलेले लेख इत्यादींना साईलीला मासिकांत स्थान नाहीं. साईबाबांचे चरित्र व त्यांचा संदेश पसरवीत असतां इतर संतांशीं तुलना करणे व त्यांच्याबद्दल निदा वाटीका करणे यांपासून साईलीला मासिक अलिप्त असतें. परंतु ही भूमिका लक्षांत न घेतां कांहीं निरर्थक तक्रारी करणारीं पक्वे मधून मधून येत असतात याचसाठीं हा खुलासा करावा लागत आहे.

साईलीला मासिक धार्मिक, आध्यात्मिक व सांस्कृतिक विषयांना वाहिलें आहे, व अशा विषयांची आवड असणारीं लाखों माणसें महाराष्ट्रांत व अन्यत्र आहेत असें आम्हास निश्चितपणे दिसून आलें आहे. परंतु एक तर हे विषय अति किळज व गूढ भाषेंत मांडलेले असतात, व त्यामुळे वाचक कंटाळून जातात. यासाठीं साईलीला मासिकांतील प्रत्येक लेख लोकसुलभ भाषेंत लिहिलेला असावा याबद्दल दक्षता घेण्यांत येते. आमचे विद्वान् लेखक व कवि सुद्धां अगदीं साध्या भाषेंत वाचकांशीं बोलत

असतात असें आपल्याला दिसून येईल. गंभीर समजल्या जाणाऱ्या विषयांवरचे लेखही किती सोप्या भाषेत लिहितां येतात हें साईलीला मासिकावरून समजेल.

दुसरे असें कीं, या प्रकारच्या मासिकांचा खप मर्यादित असल्यामुळे त्याचा खर्च त्या प्रमाणांत वाढतो. परंतु शिरडी संस्थान या मासिकाचा आर्थिक भार वहात असल्यामुळे हें मासिक यापुढे अत्यल्प किमतीस (दर अंकास ६० पैसे; वार्षिक वर्गणी रु. ६.००) मिळणार आहे.

मराठी व इंग्रजी या भाषाभगिनी आतांपर्यंत एकाच घरांत नांदत होत्या. परंतु आतां प्रत्येकीचा व्याप वाढल्यामुळे त्यांनी या अंकापासून आपले स्वतंत्र संसार थाटले आहेत, ही आनंदाची गोष्ट आहे. दोन्ही भाषेतील वाचकांची यामुळे मोठीच सोय होणार आहे.

काहीं नवीन सदरे

बाबांना प्रत्यक्ष पाहिलेल्या एका भक्ताची मुलाखत याच अंकांत देण्यांत आली आहे. ऐकलेल्या किंवा वाचलेल्या माहितीपेक्षां अशी 'चक्षुवै सत्यं' माहिती अधिक प्रत्ययकारी असते. अशीं वयोवृद्ध माणसें आतां दुमिळ होत आहेत. तरी वाचकांना आमची आग्रहाची विनंति आहे कीं त्यांनी अशा भक्तांना मुद्दाम भेटून त्यांच्या मुलाखती घ्याव्यात व प्रसिद्धीसाठीं धाडाव्यात.

न्यायरत्न धुंडिराजशास्त्री विनोद यांच्या 'अनंतते' वरील अभंगांचे विवेचन श्री. चिपळूणकर गुरुजी यांनी सुरु केले आहे. ह्या सुटसुटीत व विचारप्रवर्तक विवेचनाचे सहर्ष स्वागत होईल अशी खात्री आहे.

आमच्या वाचकांस ज्यांत भाग घेतां येईल अशीं आणखीही सदरे सुरु करण्याचा आमचा विचार आहे.

परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्त्यथ । —भ. गी. ३-११.

ही भावना यांत आहे. तरी विचारवंतांनी आपले विचारधन इतरांस खुले करावें असें आम्ही साईबाबांतफै आवाहन करतों.

बाबांना प्रत्यक्ष पाहिलेल्या

एका भक्ताची मुलाखत

आमच्या सौभाग्यवती एकदां एका मैत्रिणीकडे भेटायला गेल्या होत्या. बोलतां बोलतां साईबाबांच्या गोष्टी निधाल्या. त्या ऐकून, बाहेरच्या खोलींत बसलेले त्या मैत्रिणीचे वृद्ध सासरे एकदम म्हणाले, “अहो, मी बाबांना कित्येकदां प्रत्यक्ष भेदून त्यांचेजवळ बोललो आहें. बाबांनी समाधि घेतली तेव्हां मी ४० वर्षांचा होतो. त्यानंतर आतां ५५ वर्षे झालीं. म्हणजे मी आज ९५ वर्षांचा आहें. पण बाबांच्या गोष्टी अगदीं काळ पाहिल्यासारख्या मी तुम्हाला सांगेन.”

हे गृहस्थ आपले नांव प्रकाशित करूं इच्छित नाहीत. म्हणून आपण त्यांना यापुढे ‘दादा’ म्हणू.

सौ. म्हणाली, “तर मग आमचे ‘हे’ (सौ. जुन्या वळणाच्या आहेत) तुम्हाला येऊन भेटील. त्यांना तुम्ही आपले अनुभव सांगा.”

“छे, छे, त्यांना माझ्याकडे येण्याची तसदी देण्यापेक्षां मीच तुमच्याकडे येईन.”

“पण आमच्या ६० पायच्या आहेत. म्हणजे तुम्हाला आमचेकडे येण्याची जास्तच तसदी होणार.”

“नाही. देवानं माझे हात-पाय, नाक, कान, डोळे अजून शाबूत ठेवले आहेत. पचनशक्ति व झोंपही उत्तम आहे. तर मी जरूर तुमचेकडे येईन.”

“तर मग येत्या रविवारीं सकाळीं १० वाजतां या. पण यायचं तें नुसतं नाही हं. तुमच्या रूपानं साईबाबांनी आमचेकडे भोजन घेतलं पाहिजे.”

“काय हें नसतं मोठेपण मला चिकटवतां? पण तुम्ही बाबांच्या नांवां बोलावल्यामुळे मला येण भाग आहे.”

ठरल्याप्रमाणे दादा आले. आलेपाकबरोबर चहापान झाल्यावर मी म्हटले “हं, आतां सांगा. आठवेल तें सगळं अगदीं पहिल्यापासून सांगा.”

“तुम्हाला काय काय सांगूं? बाबांबद्दल किती सांगितलं तरी थोडंच आहे,” दादांनी सुरुवात केली. “त्यावेळीं मी प्रथमच शिरडीस गेलों होतों. संध्याकाळीची वेळ होती, नि आम्ही बरेच जण मशिदींत बसलेले होतों. उष्मा खूप असल्यामुळे तिथे ठेवलेल्या मडकयांतलें पाणी आम्ही पीत होतों. बाबा पणत्यांसाठीं तेल आण-यला वाण्याकडे गेले होते. ते रोज असें तेल आणीत व आल्यावर पणत्या पेटवीत पण त्या दिवशीं बाबा टमरेल हलवीत आले, व गाण्याच्या सुरांत तोंडानें म्हणत होते—

तेल नहीं तो क्या करना! अरे भाई, मशीदमाईसे पूछूना ॥

पणत्या लावण्याच्या क्रमांत आज खंड पडणार असेंच सर्वांना वाटत होते. पण बाबांनी टमरेलानें त्या मडक्यांतले थोडे पाणी काढले व पिऊन टाकले (अर्थात् ब्रंतरात्म्याला संतुष्ट केले). नंतर त्याच मडक्यांतले पाणी काढून पणत्यांत घातले व काकडे करून ते पेटवले. तों काय चमत्कार ! आमच्या देखत पणत्या पेटल्या ! बाबांची फजिती बघण्यास आलेले लोक अवाक् झाले व आम्हीही आश्चर्यानें स्तमित झालो. विश्वरूप दाखविणाऱ्या भगवंताप्रमाणे बाबा आम्हांस भासूं लागले, व

गत्धर्वयक्षासुरसिद्धसंघाः वीक्षन्ते त्वां विस्मिताश्चैव सर्वे । भ. गी. ११-२२
झशी सगळ्यांची अवस्था झाली, आणि

नमो नमस्तेऽस्तु सहस्रकृत्वः पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते ॥ भ. गी. ११।३९
झसे सगळ्यांचे हात मूक आश्चर्यानें जोडले गेले. अजूनही

तच्च संस्मृत्य संस्मृत्य रूपमत्यदभूतं हरेः ।

विस्मयो मे महान् राजन् हृष्यामि च पुनः पुनः ॥ (१८-७७)

झशी माझी पुलकित अवस्था होते.”

खरोखरच दादांच्या अंगावर अष्टसात्त्विकभाव उमटले होते !

“दादा, ही गोष्ट मी वीस-पंचवीस ठिकाणी वाचली आहे. पण आपल्या ‘चक्षुवै शत्यं’ निवेदनानें त्या गोष्टीचा एक अद्भुत प्रत्यय आला. वरं, त्यानंतरची आठवण सांगा,” सौ. नें आणलेली द्राक्षांची बशी दादांपुढे करीत मी म्हटले.

“या क्षणीं बाबांच्या आठवणीनं द्राक्षाफळांचीच माधुरी माझ्या जिभेवर आली आहे,” त्याच अवस्थेत एक द्राक्ष तोंडांत टाकीत दादा म्हणाले. “ती पुंडलीकराव शिरडीलांची गोष्ट तुम्ही वाचली असेल.”

“हो, वाचली आहे. पण तुम्ही ती साद्यांत सांगा.”

“अहो, चार दिशांहून आलेले आम्ही चार उतारू मनमाडला भेटलों. मी दूरला नोकरीला होतों, तिथून आलों होतों. पुंडलीकराव नांदेडहून. सगळ्यांना शिरडीलाच जायचे होतें. त्यामुळे मैत्री झाली. आम्ही कोपरगांवला आलों व तिथून यांच शिरडीला यायला निघालों. वाटेत एका ओढ्यापाशीं थांबलों व आमच्यापैकी काजवळ चिवडा होता तो सर्वांनी खालला. तो अतिशय तिखट लागला म्हणून काने सुचविल्यावरून पुंडलीकरावांजवळचा नारळ फोडून आम्ही खालला. मग आठवण झाली कीं वासुदेवानंदांनी बाबांना देण्यासाठीं जो नारळ पुंडलीकरावांजवळ दिला होता तोच फोडला गेला. आम्ही अत्यंत दुःखी अंतःकरणानें बाबांपुढे जाऊन मालों. तोंच बाबांनी विचारले, ‘माझ्या बंधूनी (स्वामींनी) माझेसाठी दिलेली कस्तु कुठे आहे ?’ स्वामींनी तो नारळ दिला व आम्ही तो फोडून खालला ह्या दोन्ही शोष्टी बाबांना माहीत होत्या. मग आम्ही काय बोलणार ? पुंडलीकरावांनी क्षमा

भाकली व ते दुसरा नारळ आणण्यास निघाले. पण बाबांनी त्यांना थांबवून म्हटले, 'पुंडलिकराव, दुसरा एक नव्हे, तर हजार नारळ देऊनही त्या नारळाची भरणाई होणार नाहीं. तो नारळ तक्कता, तें माझ्या बंधूचें हृदय होतें.' आम्ही स्फुटून स्फुटून रडू लागलों. पण बाबा शांतपणे नि प्रेमानें बोलत होते. काय तें प्रेम ! माउलीचे आपल्या तान्ह्यावरही नसेल इतके बाबांचे भक्तांवर प्रेम होतें. ईश्वरच असें प्रेम करूं शकतो....."

आणि हें म्हणतां म्हणतां दादांचा कंठ भरून आला नि तोंडांतून शब्द निघेनासा झाला. हुंदका आवरून ते म्हणाले, "बाबा यर्त्तिकचितही रागावले नाहींत. अत्यंत प्रेमळ शब्दांत त्यांनी आम्हांस उपदेश केला. ते म्हणाले, "अरे, मुलांनी नारळ खाल्ला म्हणून बाप रागावेल का ? तर नारळ खाल्ल्याबद्दल तुम्ही वाईट वाटून घेऊ नका पण माणसानं आपल्याला सांगितलेले काम लक्ष लावून करावें. त्यांत दुर्लक्ष करू नये. आणि 'आम्ही नारळ फोडून खाल्ला' असें म्हणण्यांत जो अहंकार आहे ते टाका. माझ्याच संकल्पानें तो नारळ फुटला. कारण त्या निमित्तानें तुमचा अहंकार मला घालवायचा होता.' असें बोलून जणुं आमचें किलिमष बाबांनी धुवून टाकले.

"दादा अगदी खास तुमची अशी एकादी आठवण सांगा ना."

"अहो, आठवायला लागलं कीं आठवणी गर्दी करून सोडतात. पण एक आठवण अगदीं वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. त्या एका घटनेतं बाबांनी मला कायमचं आपलं कसं केलं तें सांगतों."

"म्हणजे ही घटना कुणाला माहितही नसेल ?"

"नाहीं, मी हें कुणाला सांगत नाहीं. पण तुम्ही भक्तिभावानें विचारतां म्हण सांगतों. मी त्या वेळीं इंदूर संस्थानांत नोकरीला होतों. सुरवातीला पांच रुपयां पगार होता. पण रुपयाला ३४ शेर गहं तिथें मिळत होते."

"दादा, हें आपलं नुसतं ऐकायचं आतां."

"हो, ते दिवस परत यायचे नाहींत. तर आमचा पगार वाढत वाढत १०-०० रुपया. पण त्यांतून जिदीनें १५ रु. साठवून शिरडीस आलों. बाबांपुढं येऊन हा जोडून बसलों. बाबांनी पाहिले, पण काहीं बोलले नाहींत. सबंध दिवस मी मशिन बसून असें. पण माझं भाग्य काहीं उजळलं नाही. माझी पंधरा दिवसांची तस अशाच स्थितींत संपली. पण बाबानी मला जवळ बोलावून माझ्या मस्तकावर हात ठेवीपर्यंत इथून हलायचं नाहीं, मग तिकडे नोकरीचं काहींही होवो, असा ठिक करून शिरडींतच राहिलों. रोज दोन आणे डाळ-तांदुळाला लागत. असे चार मिळ काढले. तरी बाबांची कृपा झाली नाहीं. पण मी दुःखी झालों का ? मुळींच नाहीं माझ्या नोकरीचीच काय, पण माझी सगळीच काळजी बाबांनी घालवून टाकली होती. पण शेवटीं माझे जवळ जेव्हां फक्त आठ आणे उरले तेव्हां मात्र मी आपणहूनच बाबां

नमस्कार करण्यासाठी गेलो. तों एकदम माझ्यावर ओरडून ते म्हणाले, “कशाला राहिलाहेस इथें ? चालायला लाग इथून.”

‘कुठं जाऊं, बाबा ?’ मी विचारले.

‘जा आपल्या घरीं, नोकरीवर. तुझं काम झालं.’

बाबांच्या त्या दोन शब्दांनंतर मी पुढे कांहींच बोलायला नको होतें. पण मी अज्ञानी. मी म्हटले, ‘बाबा, माझ्याजवळ फक्त आठ आणे उरले आहेत. त्यांतून मी कुठं नि कसा जाऊं ?’

‘इथून कोपरगांवला जा नि तिथून आपल्या घरीं जा,’ बाबा म्हणाले, व त्यांनी माझ्या मस्तकावर हात ठेवला. झाले. मी आनंदांत न्हाऊन निघालो.

कोपरगांवला येऊन विचार करीत होतों कीं आतां आठ आण्यांत कुठे नि कसें जावें ? इतक्यांत, त्या दिवशींच्या तारखेचा स्टॅप असलेले कोपरगांव ते इंदोर असें कोरें करकरीत तिकीट एका खेडवळानें माझ्या हातांत देत म्हटले, ‘हें घ्या, बाबांनी तुम्हाला तिकीट दिलंय्.’

मला इतकं आश्चर्य वाटलं कीं तें सांगतांच येत नाहीं. डोळे पाण्यानें डबडबले. केवढी ही बाबांची कृपा ! केवढी भक्ताची काळजी ! डोळे पुसून मी पाहूं लागलों तर तो मनुष्य होताच कुठं ?

मी रीतसर गाडींत बसलों नि इंदूरला आलों. एक आण्यांत भरपूर पुरी-भाजी (तुपांतली) मिळे. एक आण्याचें गरम कटोराभर दूध. त्या खुषींत मी असें दोनदां घेतलें आणि तरी चार आणे कडोसरीस लावून घरीं आलों.

दुसऱ्या दिवशीं भीतभीतच कचेरींत गेलों. पण मी इतके दिवस शिरडीस होतों हें ऐकून मलाच सर्वांनी हात जोडले व उदी-प्रसाद मागून घेतला. नोकरीबद्दल कोणी कांहीं न विचारतां मी कामावर रुजू झालों. तेव्हांपासून बाबांची माझ्यावर कृपा आहे व तिचा अनुभव मी क्षणाक्षणाला घेत आहें.”

“दादा, चार महिने तुम्ही शिरडीला होतांत. तर बाबांचा दिनक्रम नि बाबांचे एकंदर वर्णन सांगा ना.”

“बाबांचा घडधाळ लावल्यासारखा किंवा ठराविक छापाचा असा दिनक्रम नव्हता.

निस्क्रैगुण्ये पथि विचरतां को विधिः को निषेधः ।

अशी साक्षात् स्थिति होती बाबांची. सच्चिदानंदाशीं सर्वथा एक झालेले होते बाबा. स्वतः त्यांच्या तोंडून किंवा अगदी जवळच्या अशा भक्तांकडूनही बाबांचे तांवगांव मला काहींच कळलें नाहीं. अजूनही तें मला माहीत नाहीं. परमात्म्याचे तांवगांव कुणाला ठाऊक आहे का ? आपल्या समाधानासाठी आपलं वैकुंठ, कैलास असं काहीं तरी म्हणायचं.

मंशिदींत दीडवीत रुंदीची फळी खरोखर चिंध्यांनी टांगलेली होती. परंतु बाबा तिच्यावर कधीं चढत व उतरत नि तिथें कसे झोपत हें पण मला चार महिने राहूनही कळले नाहीं. मंशिदींत बाबांची रोजची साधना अशी काहींच नसे. पण लेंडीबागेंत जाऊन ते काहीतरी करीत असावेत असें आम्हाला नेहमी चाटे.

बाबांचें व्यक्तिमत्व अलौकिक होतें. दिव्य दृष्टि होती त्यांची. ती दृष्टि जणुक-किरणांप्रमाणे भक्तांच्या मनांतले नि हृदयातले 'पाहूं' शके. शेकडो मैलांवरचेही त्यांना त्यामुळे प्रत्यक्ष होत असे. गव्हाळी रंगाची त्यांची मुखचर्या एका दृष्टिक्षेपात पाहाणाऱ्याला आपलासा करून घेई. अजूनही त्यांची ती तेजस्वी मुद्रा मला स्पष्ट आठवते.”

“दादा, बाबा सांगून गेले आहेत की—

‘जरी मी गेलो हें शरीर टाकून

तरी मी धावेन भक्तांसाठी’

याबद्दल तुम्हाला काय अनुभव आलाय् ? ”

“अहो, हाच अनुभव मी जगतोंय. पण एक दोन विशेष प्रसंग सांगतों.

एकदां माझ्या छातींत दुखत होतं. रात्रीं बाम किवा तेल लावून झोपावे असा विचार करीत मी अंथरुणावर पडलो व मला तशीच झोप लागली. झोपेत मला भास झाला कीं कुणीतरी माझ्या छातीला तेल लावून चोळतं आहे व छातीतलं दुखणं कमी होतंय. कोण चोळतंय तें कांहीं दिसत नव्हतं. पण, ‘हं, बरं वाटेल हं आतां,’ असे शब्द मला ऐकूं आले व त्यावेळी मी जागा झालो. पाहातों तों माझ्या छातीला चक्क कसलं तरी औषधी तेल लावलेलं होतं नि छातीतलं दुखणं पार गेलं होतं. माझ्या साई माउली शिवाय कुणीं हें केलं असणार ?

झोपण्यापूर्वी बाबांच्या नांवाची माळ ओढण्याचा माझा नेम आहे. एकदां झोपेत बाबा माझ्यापुढे प्रकट होऊन म्हणाले, ‘ऊठ, माळ हातांतून पडलीय ती उचल आधी.’ त्या शब्दानी मी जागा झालों नि पाहिलें तो अंथरुणावर माळ पडलेली होती. तेव्हां आठवलं कीं मी झोपण्यापूर्वी माळ ओढायला सुरुवात केली होती परंतु ती पुरी झाली नव्हती. अर्थात् झोपेनं माझ्यावर अंमल गाजवला आणि माळ हातांतून गळून पडली. पण आपल्या भक्ताचा नित्यनेम चुकूं नये याची बाबांना केवडी काळजी ! त्यांनी मला जागविलें नि नेम पूर्ण करून घेतला. हेंच बाबा नेहमी करीत आले आहेत.

‘काय वानूं मी या संतांचे उपकार। मज निरंतर जागवीती ॥”

“बाबांच्या आरत्या, पदे वगैरे तुम्ही काय म्हणतां ? ”

“मी स्वतःच केलेलीं वेडींचाकडीं पदे आपल्याशींच गुणगुणत असतों झालें ! ”

“दादा, उशीर झालाय् म्हणून मी कांहीं फार सांगत नाहीं, परंतु अगदी एकच म्हणून दाखवा—”

काहीएक आडेवेढे न घेतां दादांनी खणखणीत नि गोड आवाजांत एक पद
मृटले. त्यातल्या भक्तिभावानं आम्ही भारावून गेलों. ते पद असें :—

(राग - खमाज ; ताल - विताल.)

गुहराया तुजला मागतसें मी—धु.

तव भजन पूजन मनन ध्यान घडो मर्शि

विषयरसीं न जडो मति —१

दीन पतित मी शरण तुज आलों

तूंचि जगीं मज लाता —२

तुक्किये पायीं वसति सकल गुण

आश्रय तूं सुजनांला —३

तूंचि जगाला ज्ञान देउनी

शिकविसि थोरपणाला —४

विनयें नमितों बहुदिन श्रमलों

त्वत्पर्दि नेई अनंता —५ ”

“ज्ञालंय, वाढूं का ? ” आंतून सौ. नं सूचना दिली.

“काय दादा, वाढायचं ना ? ” मी विचारले.

“हो, वाढायचं. कारण ह्या बाबांच्या गोष्टी कधींच संपायच्या नाहीत,”
दादा म्हणाले.

“तरी आज खूप ऐकायला मिळालं. तुमच्या सारख्यांच्या आठवणी आतां
झाच विचारून विचारून जतन करून ठेवल्या पाहिजेत,” मी.

जेवतां जेवतां दादा म्हणाले, “मुलगा बापाची एकसष्टी करतो अशीं खूप उदा-
हरणे आहेत परंतु मी मात्र माझ्या मुलाची मागल्या वर्षी एकसष्टी केली ! एवढं
सुखी आयुष्य बाबांनी मला दिलं, आतां आणखी काय मागायचं राहिलंय ? ”

सावकाश जेवण खाण आटोपल्यावर आमच्याकडील बाबांच्या फोटोला विवार
नमस्कार करून दादा निघाले. आमचेकडे येताना त्यांची नात सोबतीला आली
होती. परत जाताना दादा ‘नको, नको’ म्हणत असतांही आमची स्नुषा त्यांना
घरापर्यंत सोडून आली.

श्रीसाई कीर्तनमाला

पुष्प सहावे

लेखक ह. भ. प. (प्रा.) द. दि. परचुरे

साधुबोध ज्ञाला नुरोनियां ठेला । ठायींच मुराला अनुभव ॥ १ ॥

कापुराची वाती उजळली ज्योती । ठायींच समाप्ती ज्ञाली जैशी ॥ २ ॥

मोक्ष रेखे आला भाग्ये विनटला । साधूंचा अंकिला हरिभक्त ॥ ३ ॥

ज्ञानदेवा गोडी संगतीं सज्जनीं । हरि दिसे जनीं वनीं आत्मतत्त्वीं ॥ ४ ॥

ज्ञानेश्वर महाराजांच्या प्रसिद्ध अशा हरिपाठांतला हा सहावा अभंग आहे. महाराजांनी इतर खूप लिहिलें असलें तरी हरिपाठांत त्यांनी आपल्या अनुभवाचे सार अगदीं सर्वसामान्य लोकांच्या आटोक्यांत आणून ठेवले आहे. हरिपाठाचे सत्तावीस अभंग म्हणजे कांहीं स्फुट अभंग नसून त्यांमध्ये संगति व एकजिनसीपणा आहे. एका अभंगातूनच दुसरा, त्यांतून तिसरा अशी साखळी तयार होते. याच्या आधींच्या म्हणजे पांचव्या अभंगाच्या शेवटीं महाराज सांगतात— “ज्ञानदेव सांगे दृष्टान्ताची मात । साधूचे संगतीं तरणोपाय ॥” जगांत कित्येक गोष्टी पैशानें मिळतात, परंतु कांहीं गोष्टी पैसे खर्चूनही मिळत नाहींत. आई-बाप व सगे-सोयरे यापैकीं होत. चांगले आईबाप व बंधुजन मिळणे हें पूर्वसुकृतामुळेंच घडते. वामन पंडित म्हणतात:- “हा लाभ पूर्वसुकृता विण काय होतो ?” परंतु याहीपेक्षां आयुष्यांत सत्संग घडणे हें महद्भाग्य होय. मग ज्याला केवळ संतसंग घडला असें नव्हे, तर त्या संतांनी ज्याला बोध देऊन कृतार्थ केले, त्याचें भाग्य काय वणविं ? माउली म्हणते, “साधु बोध ज्ञाला” म्हणजे काय होते ? तर “नुरोनियां ठेला” आणि “ठायींच मुराला अनुभव.” या साठीं कापुराचा दृष्टान्त महाराजांनी दिला आहे. कापूर पेटूं लागला कीं तो स्वतःच सरतो व त्या बरोबर त्याला जाळणारा अग्नीही सरतो. जगांतलीं जीं इतर ज्ञानें आहेत तीं फुंज उत्पन्न करणारीं आहेत. त्या ज्ञानाचा ‘दर्प’ येतो. परंतु साधूंनी दिलेले ज्ञान असें नाहीं. तें ज्ञान भ्रांतिरूप अज्ञानाचा नाश तर करतेंच, पण नंतर तें स्वतः ‘अहं ब्रह्म’ या भावनेंत स्वतःच विरुद्ध जातें. महाराज सांगतात कीं साधूंच्या बोधामुळेंच मला सर्वत्र हरि दिसूं लागला. इतर कोणीही ही दृष्टी मल दिली नसती. संसारी जीवांवर संतांचे केवढे उपकार आहेत हे !

तुकारामबोवा म्हणतात—

(अभंग)

काय द्यावे यांसी व्हावे उत्तराई । ठेवितां हा पायीं जीव थोडा ॥

या संतांचे उत्तराई होण्यासाठीं त्यांच्या पायावर जीव ठेवला तरीहि थोडाच होईल. मागें सांगितल्याप्रमाणे बाकी गोष्टी विकत घेतां येतील, पण संतसंग भाग्यानेंच

मिळे. साधुसुंदरदास यांचें एक सुंदर हिंदी पद आहे त्यांत संतसमागम अत्यंत दुर्लभ कसा हें त्यांनी सांगितलें आहे—

(दोहरा सवाई)

मात मिले, पुन तात मिले, सुत भात मिले युवती सुखदाई ।
राज मिले, गजराज मिले, सब साज मिले, घर संपत आई ॥
लोक मिले, परलोक मिले, सत लोक मिले, वैकुंठ हि जाई ।
कहे सुंदर और मिले सब, संत समागम दुर्लभ भाई ॥

भार्या-पुत्रांची माया ही आपल्याला गुंतविते, बद्ध करते, आत्मसुखापासून दूर करते. समर्थ सांगतात ‘येर तीं माईक दुःखाचीं जनितें’. साधूंची संगत अशी नव्हे. ती आपल्याला स्वानंद साम्राज्यात सिहासनीं नेऊन बसविते.

पद

भार्या कोणाची ? तशि ही दौलत कोणाची ? ।
सखे सोयरे परिजन सारे संतति कोणाची ? ॥
लक्ष्मी जो खची, ममता करिताती त्याची ।
परिणामी हे येति न कामी, ज्याचा तो तोची ॥
साधुसंगतीची, अंतीं ईशप्राप्तीची ।
आशा धरितो तोचि करीतो सार्थकता तनुची ॥

बाकीच्या लोकांचा विश्वास धरवत नाहीं. संतांचा मात्र पूर्ण विश्वास धरतां येतो. कारण, तुकारामबोवा म्हणतात, ‘तेचि माझें हित करिती सकळ’. महाराज संगतात-

(अभंग)

संतांचिया पायीं हा माझा विश्वास ।
सर्वं भावें दास जालों त्यांचा ।
आगलिया मज वाहतील कडे ।
त्यांचियाने जोडे सर्वं सुख ॥

साधुबोधावर निरूपण करतांना हें साधुसंगतीचे माहात्म्य सांगावें लागतें याचें कारण असें कीं साधुसंगति म्हणजेच साधुबोध. किंबहुना साधु मुखानें कांहींच बोध न करतांहि शिष्याला कृतार्थ करतात.“गुरोस्तु मौनं व्याख्यानं शिष्यास्ते छिन्नसंशयाः ।” कारण चंदनाचा स्वभाव ज्या प्रमाणें ताप निवारण करण्याचा आहे, त्याप्रमाणें संतांचा स्वभाव तापव्य दूर करण्याचा आहे.

गंगा पापं, शशी तापं, दैन्यं कल्पतरुस्तथा ।
पापं तापं च दैन्यं च हन्ति साधुसमागमः ॥

याच प्रमाणे चंद्राचे उदाहरण देऊन शंकराचार्य म्हणतात—

अयं स्वभावः स्वत एव यत्परश्रमापनोदप्रवणं महात्मनाम् ।

सुधांशुरेषः स्वयमर्ककर्मशप्रभाभितप्तामवति क्षिति किल ॥ (विवेकचूडामणि)

संतसंग हाच बोधकारक आहे असें समर्थ हि सांगतात—

तो वेद कोणासही । दाखवू शकेना.....

तेचि वस्तु संतसंगे । स्वानुभवें कळों लागे ॥ (दासबोध १५)

माउलीने गंगेचे व सूर्यचे उदाहरण या साठीं दिले आहे.

“फेडीत पापताप । पोषीत तीरींचे पादप । समुद्रा जाय आप । गंगेचे जैसे ॥

कों जगाचे आंध्य फेडितु । श्रियेचीं रातळे उघडितु । निघे जैसा भास्वतु । प्रदक्षिणे ॥

तैसीं बांधलीं सोडीत । बुडालीं काढीत । सांकडीं फेडीत । आतर्चिया ॥

(ज्ञानेश्वरी १६।१९९-२०१)

सत्संगतीने कोणकोणत्या गोष्टी घडून येतात याचे सुंदर वर्णन भर्तृहरीने नीति—

शतकांत केले आहे. (श्लोक - व. ति.)

जाड्यं धियो हरति, सिचति वाचि सत्यं ।

मानोन्नतिं दिशति, पापमपाकरोति ॥

चित्तं प्रसादयति, दिक्षु तनोति कीति ।

सत्संगतिः कथय किं न करोति पुसांम् ॥

मनुष्याचे शरीर अन्नावर पोसले जाते व त्याची उत्पत्ति स्त्रीपुरुष संयोगापासून होते. म्हणून सर्व वासनांच्या मुळाशीं अन्न व कामेच्छा हे हेतु असतात. अन्नाचे पर्यवसान वीर्यात व रेतांत होते. त्याला कोणती गति द्यावयाची हें विचाराचे काम आहे. साधारणतः वीर्याला व रेताला अधोगति मिळते. परंतु याच्या ऐवजीं ओजस् किंवा तेज यांत त्यांचे पर्यवसान व्हावें अशी संतांची योजना असते. हें कार्य संत आपल्या उदाहरणाने किंवा संगतीने अगदीं नकळत सहज असें घडवून आणतात. ‘जगाच्या कल्याणा संतांच्या विभूति’. पण हें कल्याण कोणतें? बायको, पैसा, इत्यादि नव्हे. तर पंचविषयांची आसवित नाहींशी होणें हेंच जीवांचे सर्वांत मोठें कल्याण. ज्ञान-गीतें म्हटले आहे—

सत्संगेन परं प्राप्य दुस्तरं तरतेऽचिरात् ।

तस्मादतिप्रयत्नेन सत्संगं सततं कुरु ॥

महात्मा तुळशीदास तर म्हणतात कीं स्वर्ग आणि मोक्ष यांचे सुख हें लवमात्र सत्संगाच्या तोलाला पुरणार नाहीं—

(दोहा)

सर्वं स्वर्गं अपर्वर्गं सुखं धरिय तुलाइक अंग ।

तुलै न ताहि सकल मिलि जो सुखं लवं सत्संग ॥

भृहरि म्हणतात की हे संतसज्जन दुसऱ्यांच्या गुणांचा हेवा न करतां उलट वाहवा करणारे व दोषांचा नाश करणारे असतात—(श्लोक शा. वि.)

ज्यांचीं देहमनें तशींच वचनें पुण्यामृतें बोतिलीं ।
कीं जीं हीं स्वकृतोपकारविभवें सर्वत्र विस्तारिलीं ॥
लोकांचे परमाणुतुल्य गुण जे मेरुधरी मानिती ।
चितीं तोषहि पावती सुजन ते नेणों किती नांदसी ॥

या प्रमाणे लोकांच्या गुणांचा विकास करून त्यांना परमोच्च दशेला नेऊन पोंचविणे हेच संतांचे कार्य असतें. अत्यंत दुर्लभ अशा वस्तूंचा लाभ संत आपल्याला करून देतात आणि संत स्वतः वस्तुरूप (परमात्मरूप) झालेले असल्यामुळे ते हें कार्य सहज घडवितात. ‘विवेक चूडामणि’ ग्रंथात शंकराचार्य सांगतात—

शान्ताः महान्तः निवसन्ति सन्तः । वसन्तवत् लोकहितं चरन्तः ।
तीर्णः स्वयं भीमभवार्णवं जनान् । अहेतुनान्यान् पितारयन्तः ॥

नामदेवरायांनी सांगितले आहे कीं

संतचरणरज लागतां सहज ।
वासनेचे बीज जळोनि जाय ॥
मग रामनामीं उपजे आवडी ...॥

ज्या वासनेमुळे जन्ममरण व कर्मबंधन ती वासनाच संतसंगानें बीजासकट जळून जाते.

विषयानंदाकरितां कर्ता, कर्म व कार्य या त्रिपुटीची आवश्यकता असते. शब्द, सर्ष, रूप, रस व गंध या पंचविषयांच्या घरीं दान किंवा भीक मागितल्याशिवाय श्रीमंतालाहि आनंद नाहीं. या दृष्टीने सकलैश्वर्यसंपन्न राजाही भिकारीच. उलट, वस्तुरूप होऊन राहिलेले साधु सदैव आनंद भोगतात व इतरांनाहि मुक्तहस्ताने देतात. पैठणकर दत्तमहाराज ‘स्वानंदतरंग’ ग्रंथात म्हणतात—

(ओवी)

आम्ही भोगितों अखंडानंद । सहजावस्थीं सदैव धुंद ॥
ऐसा सुखमयकंद । तूंही होआवें ॥

कोणतीही गोष्ट असो वा नसो. साधुसंतांना त्याचें सुखदुःख कांहींच नसतें. अमृत-रायांचे यावर एक गोड पद आहे :—

होतां सद्गुरु वरदान । प्राप्त झालें ब्रह्मज्ञान ।
तेथें संसाराचे भान । आहे आहे, नाहीं नाहीं ॥
सेवितां श्रीगुरुकुल । ब्रह्म वैलोक्य गोकुळ ।
दारा पुढ्र अनुकूल । आहे आहे, नाहीं नाहीं ॥

पोट भात भरायास । न करी कोठेही सायास ।
 तुटके खेटर पायास । आहे आहे, नाहीं नाहीं ॥
 होतां अंतरीं निष्काम । मुखीं आले रामनाम ।
 तेथें मृदंगाचें काम । आहे आहे, नाहीं नाहीं ॥
 साच अमृत परमार्थ । न करी कोणासी बादार्थ ।
 घरीं लागला पदार्थ । आहे आहे, नाहीं नाहीं ॥

संगति हीच गुणदोषांना कशी कारण होते याचें सुंदर उदाहरण वामन पंडितांनी दिले आहे. ते म्हणतात :- (श्लोक - शा. वि.)

तोयाचें परि नांवही न उरतें संतप्त लोहावरी ।
 तें भासे नलिनीदलावरि पहा सन्मौकितकाचे परी ।
 तें स्वातीस्तव अधिशुकितयुटकीं मोतीं घडे नेटके ।
 जाणा उत्तममध्यमाध्यमदशा संसर्गयोगे टिके ॥१॥

या संगतीविषयीं एक गोष्ट सांगतों. एका राजानें दोन सुंदर पोपट विकत घेतले. त्यांना निरनिराळ्या धर्माचे शिक्षण द्यावें व मग राजवाड्यांत त्यांना शेजारीं पिंजऱ्यांत ठेवून लोकांना त्यांचे कौतुक दाखवावें असा विचार करून राजानें एका पोपटाला एका वेदशास्त्रसंपन्न सदाचाररत शास्त्रीबोवांकडे ठेवलें व दुसऱ्याला एका यवन फकिराकडे ठेवलें. एका वर्षानिंतर राजाने ठरविलें कीं त्यांची प्रगति कशी झाली आहे तें पहावें. म्हणून प्रथम तो शास्त्रीबोवांकडे गेला. राजाला पाहृतांच पोपट अस्खलित गीर्वण भाषेत बोलूं लागला,

“सुस्वागतम् । इदमासनं अलंक्रियतां भवता । कः वंशः आर्येण भूषितः
 कतमः वा विरहपर्युत्सुक जनः कृतः देशः ।”

राजाला परमाश्चर्य वाटले. काय ती भाषेची ऐट आणि सौंदर्य ! “यावें महाराज. हें आसन आपल्या कडून अलंकृत केलें जावो. आर्यानी जन्म घेऊन कोणता वंश भूषविला आहे व इथें येऊन कोणत्या देशांतील लोकांना विरहाकुल केलें आहे ?” भाषेचा हा डौल व सौजन्य एकट्या ‘संस्कृत’ भाषेचेंच, व या पोपटानें तें बरोबर आत्मसात् केलें होतें. म्हणून शास्त्रीबोवांना व पोपटाला धन्यवाद देऊन राजा फकिराकडे गेला. पाहातो तों तिथला पोपट भयंकर आचकट विचकट बोलतच होता. राजाला पाहून तर त्यानें बीभत्स शिव्यांचा भडिमार सुरु केला. राजानें दोन्ही पोपटांना राजवाड्यांत हजर करण्यास सांगितलें. सेवकांनीं त्यांना आणल्यावर राजानें आज्ञा केली कीं “या शास्त्रीबुवाकडच्या पोपटाला सोनेरी पिंजऱ्यांत ठेवून त्याची सर्व प्रकारें निगा राखा आणि या फकिराकडच्या पोपटाचा ताबडतोब शिरच्छेद करा !” हें एकून दुसऱ्या पोपटानें उरल्या सुरल्या शिव्या देऊन भर सभेत राजाचा पितरांसह ‘उद्धार’ केला. पण पहिला पोपट म्हणाला, “अरे राजा, असें कां करतोस ? हा सगळा

संगतीचा परिणाम आहे. त्या माझ्या भावाला आतां शास्त्रीबोवांकडे ठेव, म्हणजे तोही सुधारेल. राजा,

(इलोक-व. ति.)

मी बोलतो मधुर ना गुण या जनाचा ।*

तो बोलतो कुटिल हा नच दोष त्याचा ।

जी संगती गुण तयास तसाच लागे ।

दुष्टेचि दुष्ट, परि सज्जन साधुसंगे ॥१॥

(*‘अयं जनः’ या संस्कृतचे भाषांतर.)

माधुंच्या संगतींत जीवांना बोध होतो म्हणूनच ‘साधुबोध झाला’ असें माउलीनें म्हटले आहे. एवढ्यासाठीच साधुसंगतीचे इतके महत्व वर्णन केले. साधुंचा बोध म्हणजे ‘तत्त्वमसि’ महावाक्याचा बोध. पांडित्यानें किंवा ग्रंथवाचनानें हा बोध होणार नाहीं. शूद्रानें तीन रेखा ओलांडताच ज्यांच्या कृपेने तो वेदसंपन्न विप्र झाला असे अधिकारी ‘समर्थ’ पुरुषच हा बोध सचिच्छायाला करूं शकतात. हा बोध झाल्यानंतर

‘भिद्यते हृदयग्रन्थिः छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।

क्षीयन्ते चास्य कर्मणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥ (मुंडक)

अशा स्थितीला साधक येऊन पोहोचतो. तिथे मग जाणतेपणाचा अभिमान जिरतो व तुकोबा म्हणतात त्या प्रमाणे ‘जाणोनि नेणते करी माझें मन’ अशा अवस्थेत साधक दृढ होऊन राहातो. भगवान व्यास हेंच सांगतात—‘येन त्यजसि तत् त्यज’ (म. भा. शांति पर्व). ज्या साधनांनी या ठिकाणी येऊन पोंचायचे त्या साधनांच्याही उपाधींतून सुटणे म्हणजे च मुक्त होणे किंवा मुक्ति मिळणे. नाथ म्हणतात, ‘जंव जंव काष्ठसंभार असे । तंव तंव अग्नि जाळी उल्हासे । सरलेनि काष्ठ लेशे । अग्नि प्रवेशे निजतेजीं ॥ (ए. भा. ११८३). ज्ञानेश्वर महाराज सांगतात की ‘साधुंचा अंकिला हरिभक्त’ असा जो कोणी भाग्यवान असेल त्यालाच हें मोक्षसुख लाभेल. महाराज स्वानुभवानें म्हणतात की हे साधुंच मला हरीची प्राप्ति करून देतात, म्हणून त्यांच्या संगतीची मला फार गोडी वाटते—‘ज्ञान देवा गोडी संगतीसज्जनी’. म्हणून महाराज प्रथम पद्यांत सांगतात—

साधुबोध झाला नुरोनियां ठेला । ठायींच मुराला अनुभव ।

संत एकनाथांचं भावार्थं रामायण

डॉ. माधवराव दाभाडे,
एम्.ए.,पीएच.डी.

महाराष्ट्र म्हणजे महान लोकांचं राष्ट्र असाही या शब्दाचा अर्थ आहे. तेव्हा महान म्हणजे हिमालयासारखी ऊंच विचारांची माणसं ज्या भूभागात होऊन गेलीत तो भाग. यात अर्थातच संतांचा समावेश होतो. कारण संतांचं कार्य सदासर्वकाळ नवचैतन्य देणारं असतं. या पैकी संत एकनाथ यांचं नाव माहीत नाही असा मराठी बोलणारा मनुष्य असेल असं वाटत नाही. संत ज्ञानेश्वर, संत नामदेव, संत एकनाथ, संत तुकाराम आणि संत रामदास हे महाराष्ट्राचे पंचप्राण होत. यात संत एकनाथांचं नाव मध्यभागी आहे. कारण एकीकडे त्यांना संत ज्ञानेश्वर आणि संत नामदेव यांच्या मुळे स्फूर्ती मिळाली तर दुसरीकडे त्यांनी संत तुकाराम आणि संत रामदास यांना स्फूर्ती दिली असं म्हणायला हरकत नाही. संत एकनाथांची ग्रंथसंपदा फार मोठी आहे. त्यांनी आपल्या आचरणानं प्रपंच आणि परमार्थ यांची सांगड घालून दाखविली. संत एकनाथ किती थोर होते याचं फक्त एकच उदाहरण देतों आणि मग त्यांच्या भावार्थं रामायणाकड वळतो.

एकदा असं झालं की नाथांच्या घरीं शाढ्ह होतं. अर्थात् च श्राद्धानिमित्त नाथांच्या घरी काही गोडधोड पदार्थ तयार होत होता. त्या सुग्रास अन्नाचा वास घराबाहेरील रस्त्यापर्यंत येत होता. तेव्हा रस्त्यानं जाणारे अस्पृश्य बांधव आपापसात बोलू लागले,

“सुग्रास अन्नाचा किती छान वास येतो, नाही !” हे बोलणं ऐकताच नाथांनी

“अहो ! माझ्या बंधुभगिनींनो !” असं म्हणून त्यांना मोठ्या प्रेमानं हाक मारली. आणि ते अस्पृश्य बांधव नको नको म्हणत असताच आपल्याघरी मोठ्या आदरातिथ्यानं नाथांनी त्यांना पोटभर जेऊ घातलं. त्या दिवशी त्या अस्पृश्य बंधुभगिनींना किती बरं वाटलं असेल! अशी नाथांच्या करुणेची किती उदाहरणं सांगावीत!

आपल्या महाराष्ट्रात संत एकनाथ होऊन गेलेत आणि त्यांनी भागवत धर्माची पताका फडकत ठेवली याचा आपल्याला मोठा अभिमान वाटला पाहिजे.

आज विसाव्या शतकात स्वातंत्र्य मिळून सव्वीस वर्षांचा काळ लोटला तरी धर्माधर्माच्या द्वेषातून, जातीयतेच्या जंजाळातून, प्रांतीय भावनेच्या बुरख्यातून आणि स्वार्थीय वृत्तीतून आपली सुटका झालेली नाही. शुद्ध आचरण, न्याय, नीति, प्रेम आणि सहिष्णुता यांचा भाषणातून प्रचार करणारे पायलीला पंधरा मिळत असतांना-सुद्धा माणुसकीचा महिमा आपल्या मनात अद्याप रुजलेला नाही, हे कटू सत्य आहे. परंतु अज्ञान अंधकारात आम जनता अवघडून पडलेली असतांना आणि मुसलमानी राज्याचा भस्मासुर थय्यथय्यथय्य नाचत असतांना संत एकनाथांनी केलेलं कार्यं

खरोखरच महान आहे. अत्यंत विरोधी परिस्थितीत नाथांनी लोकांना न्याय, नीति, प्रेम आणि हरिभक्ती यांची गोडी लावण्याचा जो प्रयत्न केला तो पाहून अंतःकरण आजही आदरानं भरून येतं. आज ना उद्या चांडाळांचा काटा काढण्याचं कार्य भगवंत करीलच करील अशा आत्मविश्वासाचा नंदादीप नाथांनी सतत तेवत ठेवला. सामाजिक समतेच्या स्थापनेसाठी, आम जनतेच्या कल्याणासाठी आणि सर्वांच्या अंतःकरणात अध्यात्माची गोडी निर्मण करण्यासाठी नाथांनी केलेल्या प्रचंड कार्यमुळं महाराष्ट्राचं लाडकं दैवत विठ्ठल रखुमाई प्रसन्न झालं आणि पुढं सतराब्या शतकात महाराष्ट्रात संत तुकोबांच्या आणि संत रामदासांच्या प्रयत्नामुळं भक्तीचं अमाप पीक आलं आणि श्रीशिवप्रभूंनी स्वराज्याची मुहूर्तमेढ रोवली. संत एकनाथांना अधर्माची किती चीड येत होती ते पाहा,

धर्माची वाट मोडे ।	अधर्माची शीग चढे ।
तै आम्हा येणे घडे ।	संसारस्थिती ॥
नाना मते पाषांड ।	कर्मठता अति बंड ।
तयाचे ठेवणे तोंड ।	हरिभजने ॥

हे सत्कार्य करण्यासाठी नाथांच्या अंतःकरणात हरिभक्तीचा पूर सतत ओसंडत होता. ते म्हणतात.

भाग्याचा उदय झाला । संतसंग मज घडला ।
तेणे आनंदाचे पूर । लोट्ताती निरंतर ।
प्रेम सप्रेम भरते । अंगी उतार चढते ।
आली आनंद लहरी । एका जनार्दन निधरी ॥

असा अनन्यसाधारण आनंदाचा अनुभव स्वतः संत एकनाथ सतत घेत होते. असं नसंतं तर त्यांना समाजात भावभक्तीचा मळा पिकविता आला नसता. कारण आडातच नाही तर पोहऱ्यात तरी कोठुन येणार? पण एवढं अद्वितीय सामर्थ्य नाथांना कसं लाभलं होतं? याचं वर्णन आता त्यांच्याच तोंडून ऐकलेलं बरं, नाही का? भावार्थ रामायणातील ‘बालकांड’ या ठिकाणी पहिल्या अध्यायात नाथ म्हणतात :-

आता बंदू सद्गुरु । जो स्वानंद बोधवज्र पंजरु ।
ज्याचेनी हा संसारू । होय सुखकरू तरणोपाय ॥ २९ ॥
जेणे मस्तकी ठेविला हातू । अहंभावा होय घातू ।
सोहं भाव होय प्राप्तू । दावो अप्राप्तू अह्यानंदू ॥ ३० ॥
जन तोची जनार्दन । जनार्दन सकळ जन ।
येका जनार्दना शरण । मी तू पण चिदान्वये ॥ ३१ ॥

जनार्दना पढिये एकपण । एका पढिये जनार्दन ।
 स्वरूप एक नामे भिन्न । अनन्य शरण या नाव ॥ ३२ ॥
 जनार्दन माझे मन । जनार्दन माझे नयन ।
 जनार्दन वदते वदन । वक्ता वचन श्रीजनार्दन ॥ ३३ ॥
 जनार्दनु गतीचो गती । जनार्दनु मतीची मती ।
 जनार्दनु स्फुरे स्फूर्ती । सकळ व्युत्पत्ती जनार्दनु ॥ ३४ ॥
 निजांगे जो सकळ जन । या लागी नावे जनार्दन ।
 लिंगदेहा करी मर्दन । या लागी जनार्दन व्युत्पत्तीव्याख्या ॥ ३५ ॥
 येथे तो कर्ता मी अकर्ता । हेही बोलणे अती मूर्खता ।
 मी कर्ता तो अकर्ता । हे परममूर्खता सोलीव ॥ ३६ ॥
 या परी मी तू पण । दुरी दवडोनी जनार्दन ।
 बोलवी भावार्थ रामायण । कथा निरूपण चालवी ॥ ३७ ॥

म्हणजे मी भावार्थ रामायण सांगत नसून प्रत्यक्ष जनार्दन स्वामीच मजकडून सर्वकाही वदवीत आहेत असं एकनाथांनी स्पष्ट सांगितलं आहे. यावरून त्यांची सद्गुरु जनार्दन स्वामीच्या ठिकाणी किती निष्ठा होती याचा पुरावा पाहायला मिळतो आणि मग म्हणावंसं वाटतं की धन्य ते सद्गुरु आणि धन्य त्यांचे ते सत्शिष्य !

श्रीरामाच्या भक्तिरसाचा अनुभव संत एकनाथांनी कसा घेतला होता आणि ते रामकथा सांगण्यात कसे रंगून गेले होते हे पाहण फारच बोधप्रद असं आहे. रामकथा वाचतावाचता भक्तीरसानं मन भरून जातं आणि आनंदाच्या उर्मी आपल्याही अंतरणात उचंबळून येतात एवढं सामर्थ्य या भावार्थ रामायणात आहे यात तिळमात्र शंका नाही. फक्त आपला भाव मात्र तसा पाहिजे. सुन्दरकांड या मध्ये श्रीरामाची कथा कशी भवतारक आहे याचं वर्णन नाथांनी किती सोप्या, सरल आणि सुंदर भाषेत केलं आहे ते पाहा :—

श्रीरामे पावन कथा । श्रीरामे पावन वक्ता ।
 श्रीरामे पावन श्रोता । श्रीराम स्वता ग्रंथार्थ ॥ १ ॥
 श्रीरामे धन्य धरणी । श्रीरामे धन्य करणी ।
 श्रीरामे धन्य वाणी । जे रामायणी विनटली ॥ २ ॥
 श्रीरामे पावन संसार । श्रीरामे पावन चराचर ।
 श्रीरामे पावन नर । जे तत्पर नित्य स्मरती ॥ ३ ॥
 रामनाम शुद्ध साधन । रामनाम शुद्ध ज्ञान ।
 रामनामे सुटे बंधन । नाम पावन सर्वार्थ ॥ ४ ॥
 रामनामे सरते तोंड । रामनामे किंचिकधाकांड ।
 आता उरले सुंदरकांड । अती प्रचंड प्रतापी ॥ ५ ॥

पहा रामनामाची थोरवी । श्रीराम आहे सर्वातिरी ।
रामनाम सत्वर उच्चारी । तेणे भवसागरी तरतील ॥ ६ ॥

संत एकनाथ सांगतात की स्वतः रामच ही रामकथा मजकडून वदवीत आहे आणि मी तर फक्त निमित्तमाल आहे. या विषयी नाथांनी केलेलं वर्णन खरोखरच मोठं वहारदार असं उतरलं आहे. यावरून नाथ किती राममय झाले होते हे पाहायला मिळत. संतवाणीला अमृतवाणी असं का म्हणायचं? याचं उत्तर स्वतः संतांनीच सांगितलं आहे. प्रत्यक्ष रामच त्यांच्याकडून हे घडवीत आहे. याच कारणास्तव संत म्हणजेच परमेश्वर असं म्हणतात. एवढ्यासाठी ही संतवाणी महाराष्ट्राचं आणि या भारतभूमीचं फार मोठं धन आहे हे आपण सतत लक्षात ठेवलं पाहिजे. या संतवाणीला अंतःकरणात स्थिर करणं, ही संतवाणी भक्तीभावानं उच्चारणं, ही संतवाणी ऐकणं आणि या संतवाणीला ऐकवणं हे आपणासर्वांचं परम पवित्र, परमसुखदायी आणि पहिलं कर्तव्य आहे. एवढ्यासाठी 'युद्धकांड' यातील पुढील ओव्या वाचकांनी पुन्हा पुन्हा ऐकाव्यात अशा आहेत—

माझे जे वदते वदन । स्वये झाला रघुनंदन ।
वचनावचनी निर्वचन । कथा पावन श्रीरामे ॥ ७ ॥
श्रीराम कथेचा गुह्यार्थ । यथार्थ वदवी रघुनाथ ।
माझे हाती लेखणी दऊत । कथा लिहवीत श्रीराम ॥ ८ ॥
माझे दृष्टीचे देखणेपण । श्रीराम घेऊनी आपण ।
दावी कथा निरूपण । जागृती स्वप्न सुषुप्ती ॥ ९ ॥
जागृती स्वयें कर्म करिता । तब कर्मी प्रकटे श्रीरामकथा ।
स्वप्नी प्रकटे निजगुजवाता । होय सांगता श्रीराम ॥ १० ॥
सुषुप्ती करिता सुखे शयन । जेथे नाही जन्ममरण ।
नाही कर्मधर्मचिरण । होय सांगता श्रीराम ॥ ११ ॥
करू बैसता भोजन । ग्रासोग्रासी रामायण ।
जेवणी गोड श्रीराम भजन । दावी आपण श्रीराम ॥ १२ ॥
चवी चाखता रसा आत । रसस्वाद श्रीरघुनाथ ।
करोनी भोजनाचा अंत । रामायणार्थ राम दावी ॥ १३ ॥
चाखू जाता रस स्वादन । रस रसना रघुनंदन ।
श्रीरामे स्वानंद भोजन । रामायण अती गोड ॥ १४ ॥
चाखता रामायण गोडी । रस रसना रसत्व सांडी ।
दृष्टी दश्याते वोसंडी । जोडिता जोडी रामकथा ॥ १५ ॥
करू जाता सुखे शयन । विसरो नेदी रामायण ।
शेज बाज अंथरुण । होय आपण श्रीराम ॥ १६ ॥

रामायण लिहावया अर्थे । जागृती स्वप्नी आणि सुषुप्ती ।
विसंबेना रघुपती । अहोरात्री रामकथा ॥ १७ ॥

संत एकनाथांनी बालकांडांत राम आणि सीता यांचा जो अनुराग वर्णन केलेला आहे तो खरोखरच अप्रतिम असा आहे. तसं पाहिलं तर नाथांचं भावार्थ रामायण हा सर्वच ग्रंथ मोठा प्रासादिक, भवितरसपूर्ण आणि चित्तात हरिनामाचा अखंड झारा निमणि करणारा आहे. त्यामुळं या एका लेखात काय घ्यावं आणि काय सोडावं असं झालं आहे. तरीही हा रामसीतेच्या अनुरागाचा वृत्तांत वाचकांनी मुद्दाम अवलोकन करण्यासारखा आहे.

श्रीरामाच्या मनोगता । अनुकूल वर्ते सीता ।
सीतेचिया मनोरथा । परिपूर्णता श्रीरामे ॥ ७७ ॥
सीतेचा भाव श्रीरामी पूर्ण । राम सीतेसी संपूर्ण ।
सीता रामे सुखसंपन्न । सुखी रघुनंदन सीतेचेनी ॥ ७८ ॥
रामरसे रसज्ज सीता । सीतेच्या रसने श्रीराम भोक्ता ।
श्रीराम देखणे सीता डोळसता । तिचेनी देखता श्रीराम ॥ ७९ ॥
श्रीरामे सीता सुंदरपूर्ण । सीतेने राम शोभे सगुण ।
श्रीरामे सीता सुलक्षण । सीतेचे लक्ष्य लक्षण श्रीराम ॥ ८० ॥
श्रीराम सीतेचा निजभोगू । सीतेचेनि श्रीराम रसरंगू ।
श्रीरामे सीता शोभे सांगू । सीता सर्वांगू श्रीराम ॥ ८१ ॥
सीता रस श्रीराम स्वाद । सीता सुमन श्रीराम सुगंध ।
सीता बुद्धी श्रीराम बोध । अनन्यसिद्धी येरयेरा ॥ ८२ ॥
सीता वचन श्रीराम वचनार्थ । सीता पद श्रीराम पदार्थ ।
सीता मुक्ती श्रीराम मुक्त्यर्थ । परम स्वार्थ येरयेरा ॥ ८३ ॥
सीता जीव राम जीवन । सीता मन राम उन्मन ।
सीता चित्त श्रीराम चैतन्य । आनंदघन येरयेरा ॥ ८४ ॥
सीता धरा श्रीराम धारक । सीता चलण श्रीराम चालक ।
सीता व्याप्य श्रीराम व्यापक । सुखसंतोष येरयेरा ॥ ८५ ॥
सीता क्रिया राम कर्ता । सीता भोग्य राम भोक्ता ।
सीता ज्ञान राम ज्ञाता । एकात्मता अतिप्रीती ॥ ८६ ॥

अशातन्हेनं राम आणि सीता यांच्या अलौकिक अनुरागाचं वर्णन केल्यावर संत एकनाथ जो निष्कर्ष काढतात तोहि मोठा मार्मिक आणि आपण सर्वांनी मुद्दाम लक्षात ठेवण्यासारखा आहे. ते म्हणतात —

जैसी ज्यासी श्रीराम भक्ती । तैसी त्यावरी रामप्रीती ।
हे बोलिलेसे बहुता ग्रंथी । मीच किती अनुवादावे ॥ ९३ ॥

जैसा भाव तैसी प्रीती । जैसी प्रीती तैसी प्राप्ती ।

जैसी प्राप्ती तैसी स्थिती । हाची परमार्थ मुख्यार्थ ॥ ९४ ॥

ग्रंथीं राखोनिया गुह्यार्थ । मुख्यत्वे दावावा परमार्थ ।

हाची कवित्वाचा निजस्वार्थ । येणे रघुनाथ संतुष्ट ॥ ९५ ॥

हे वाचता वाचता संत रामदासांच्या पुढील उक्तीची आपोआपच आठवण होते —

असे हो जया अंतरी भाव जैसा । वसे हो तया अंतरी देव तैसा ।

अनन्यासि रक्षीतसे चापपाणी । नुपेक्षी कदा राम दासाभिमानी ॥

राम स्वतः मोठ मातृपितृ भक्त होता. गुरुचा आदर करण्यात तो मोठा तत्पर
असे. या विषयी अयोध्या कांडातल्या सहाव्या अध्यायात नाथ सांगतात —

गुरुवचन पितृवचन । न करी तो पापी पूर्ण ।

मनुष्य वेषे तो श्वान । काळे बदन तयाचे ॥ ११ ॥

गुरुवाक्य विषमवितंड । न करी म्हणे जयाचे तोंड ।

ते तोंड नव्हे रौरव कुंड । पापी प्रचंड तो एक ॥ १२ ॥

गुरुवचन अविश्वासी । जिताचि तो नरकवासी ।

प्रेते आतळो भीती त्यासी । महा पापराशी तो एक ॥ १३ ॥

यालागी पितृवचन अन्यथा । मी न करी वो सर्वथा ।

निसत्य सत्य हे तत्वता । विकल्प चित्ता धरू नये ॥ १४ ॥

श्रीरामाच्या ठिकाणी असे काही गुण होते की तो सर्वानाच प्रिय होता. सावत्र
आई कैक्यीनं जरी रामाला वनवासात पाठवायचं ठरविलं होतं तरी कैक्यीचा पुल
भरत याला ही गोष्ट आवडली नाही. तो गादीवर तर बसला नाहीच पण उलट
रामदर्शनासाठी तो स्वतःच दंडकारण्यात जायला निघाला. कारण रामावर त्याची
फार भक्ती होती. अयोध्या कांडात नाथांनी या विषयी केलेले वर्णन उत्कृष्ट काव्याचा
नमुना म्हणून दाखवता येण्यासारखा आहे —

आला ऐकोनी रघुनाथ । सैन्य राहवोनि समस्त ।

रथ सांडोनिया भरत । पायी धावत अनवाणी ॥ ८६ ॥

धनालागी जेवी कृपण । दुकाळिया लागी मिष्टान्न ।

देखावया श्रीराम दर्शन । तैसे मन भरताचे ॥ ८७ ॥

चकोरा जैसे चंद्रकिरण । जीवनालागी जैसा मीन ।

देखावया रघुनंदन । तैसे मन भरताचे ॥ ८८ ॥

चुकलिया निज बाळ । मातेसी भेटीची तळमळ ।

श्रीराम भेटावया तात्काळ । तैसी तळमळ भरतासी ॥ ८९ ॥

बहूकाळे आलिया भर्ता । आल्हादे भेटे पतिव्रता ।

तैसे भेटावया रघुनाथा । उल्हास चित्ता भरताचे ॥ ९० ॥

वानरा आवडती चणे । गट करोनि गाली भरणे ।
 तैसेची निजप्रेम संपूर्णे । भेटे धावोन श्रीरामा ॥ ९१ ॥
 देखोनिया सोलीव केळे । वानर उडी घाली तात्काळे ।
 तैसा आनंद कल्लोळे । सप्रेम मेळे आला भरत ॥ ९२ ॥
 जीवासवे जैसा प्राण । तैसा भरतासवे शत्रुघ्न ।
 भेटावया रघुनंदन । उदित मन दोघांचे ॥ ९३ ॥
 साखरेसवे जेवी गोडपण । सुमनासवे सुवास संपूर्ण ।
 तैसा भरतासवे शत्रुघ्न । रघुनंदन पहावया ॥ ९४ ॥
 उदकासवे जैसे शीतपण । चंद्रासवे प्रभा पूर्ण ।
 तेवी भरतासवे शत्रुघ्न । रघुनंदन पहावया ॥ ९५ ॥

श्रीरामानं भरताची समजूत घतली आणि त्याला अयोध्येला परत जाण्याचा सल्ला दिला. तेव्हा रामाच्या खडावा घेऊन भरत अयोध्येला जायला निघाला. अर्थातच 'मी कैक्यीस दूषण देणार नाही' असं आश्वासन भरतानं रामाला दिला. अयोध्याकांडांतील अठराव्या अध्यायातल्या पुढील ओव्या पहा —

राम पाढुका आलिया हाता । उल्हास भरताच्या चित्ता ।
 पाढुका प्रतिष्ठूनी माथा । आल्हादता काय बोले ॥ २९ ॥
 श्रीराम पाढुका ठेविता माथा । जगी हारपली द्वेष विषमता ।
 ते मी कैची आणू आता । निजमाता द्वेषावया ॥ ३० ॥
 कैक्यी वरदे वन प्रयाण । दूषण नव्हे ते रामा भूषण ।
 वालिमक वचने कळली खूण । आता कोण द्वेषील ॥ ३१ ॥
 भरत आणि स्वये शत्रुघ्न । वंदोनी वशिष्ठाचे चरण ।
 करोनी श्रीरामासी नमन । काय आपण बोलतू ॥ ३२ ॥
 तुझ्या पाढुका ठेविल्या माथा । तुज भेटल्यावीण रघुनाथा ।
 नाही उतरणे सर्वथा । तिन्ही अवस्था त्रिकाळी ॥ ३३ ॥
 पाढुका माझे निजजीवन । पाढुका माझे देवतार्चन ।
 पाढुका माझे निजपूजन । नित्य ध्यान चरणांचे ॥ ३४ ॥
 तुझ्या पाढुका जी श्रीरामा । त्या तव माझा परमात्मा ।
 वर्णनी पाढुकांचा महिमा । वंदोनि श्रीरामा निघाला ॥ ३५ ॥

संतांना 'नाम' साधनेविषयी फार प्रेम वाटतं म्हणून त्यांनी नामाचा महिमा मोठ्या आत्मीयतेनं वर्णन केला आहे आणि या विषयी जितकं बोलावं तेवढं थोडं आहे. बालकांड भागातल्या चौदाव्या अध्यायातल्या पुढील ओव्यात नाथांनी नास सामर्थ्य कसं वर्णन केलं आहे ते पाहा —

श्रीराम हे नामाक्षर । क्षराक्षरातीत पर ।

नाम परब्रह्म परात्पर । नाममंत्र शिवसेव्य ॥ ५८ ॥

नामापाशी सद्यःमुक्ती । पंडित बोलती पुराणोक्ती ।
मी बोलिलो ते माझी प्रतीती । नाम निश्चये तारक ॥५९॥

नामे भक्ती नामे मुक्ती । नामापाशी ब्रह्मप्राप्ती ।
रामनाम जे जपती । वंद्य विजगती तेचि पै ॥६०॥

रामनाम परम जप । रामनाम परम तप ।
रामनाम निरसी पुण्यपाप । नाम निर्विकल्प समाधी ॥६१॥

नामी नाही अनध्याय । नामी सर्वदा स्वाध्याय ।
नाम प्रत्यक्ष परब्रह्म । अभाग्या भाव उमजेना ॥६२॥

नामी नाही अनध्ययन । नामी नाही विधीविधान ।
नामी नाही कर्मबंधन । नामे पावन महापापी ॥६३॥

जरी जाला दुराचारी । तो जै भरे अनुतापभरी ।
रामनाम जपे जिव्हारी । तो साधुसंसारी भगवद्वाक्ये ॥६४॥

नाम म्हणजे च परब्रह्म असं संत नुसतंच सांगतात असं नव्हे तर प्रत्यक्ष अनुभव घेऊन सांगतात. संतांच्या तत्त्वज्ञानाला अनुभवाची जोड आहे म्हणूनच 'बोलाचाची भात बोलाचीच कढी जेऊनिया तृप्त कोण झाला ?' अशी गोष्ट या ठिकाणी नाही. संत एकनाथांनी 'नाम' महिमा सर्व ग्रंथातून सांगितला आहे. त्यांची स्वतः नामावर मोठी निष्ठा होती. त्यामुळे नाम म्हणता म्हणता ते स्वतःच राममय झाले होते. युद्धकांडातल्या अटुविसाव्या अध्यायात नाथांनी नाम महिमा मोठ्या कौशल्यानं गायिला आहे. रामनाम हेच परब्रह्म आहे असं त्यांनी आत्मानुभवानं सांगितलं आहे नाथ म्हणतात --

नामापाशी यश कीर्ती । नामापाशी विजयवृत्ती ।
नामापाशी भक्ती मुक्ती । रामनाम स्मरती ते धन्य ॥७५॥

धन्य श्रीरामाचे चरण । धन्य श्रीरामाचे दर्शन ।
धन्य श्रीरामाचे स्मरण । बंदी सोचन रामनामे ॥७६॥

धन्य श्रीरामाची कीर्ती । धन्य श्रीराम भजन भक्ती ।
धन्य श्रीराम नित्यानुवृत्ती । नाम स्मरती ते धन्य ॥७७॥

नामासी नाही विधीविधान । नामासी नलगे कर्मबंधन ।
नामची दासासी अनुष्ठान । नाम परिपूर्ण परब्रह्म ॥७८॥

नामासी नलगे सूतक । नाम भस्म करी पातक ।
नाम सर्वदा नित्य निर्दोष । सरते सुख रामनामे ॥७९॥

नामासी नाही अनाध्यावो । नाम स्मरणी नित्य स्वाध्यावो ।
नाम स्मरती ते सभाग्य पहा हो । नाम स्वयमेव परब्रह्म ॥८०॥

ऐसे बोलता सुग्रीवासी । प्रेम ओसंडले श्रीरामासी ।
आलिंगोनिया हृदयासी । आपणापासी बैसविला ॥८१॥

कोणतंही ज्ञान मिळवायचं असेल तर अगोदर आपला भाव शुद्ध असला पाहिजे.
म्हणूनच भाव तसा देव असं म्हणतात. आपला भाव शुद्ध नसेल तर आपल्याला काहीच
ज्ञान प्राप्त होऊ शकणार नाही. संतांनी सांगितलेलं ज्ञान आपल्या अंतःकरणात स्थिर
होण्यासाठी आपण संतांच्या चरणावर मस्तक ठेवलं पाहिजे. सांगायचा मुहा असा
की संतवाणीवर आपली अगाध निष्ठा पाहिजे. असं नसेल तर संतवाणी ऐकूनही
'नळी फुंकिली सोनारे इकडुन तिकडे गेले वारे,' अशी आपली अवस्था राहील. यास्तव
आपण संतवाणीवर विश्वास ठेवला पाहिजे. कारण या विश्वासाच्या योगानं अगाध
ज्ञान सुद्धा हळु हळु अवगत व्हायला मदत होते. म्हणून निष्ठेचं, श्रद्धेचं, भावभक्तीचं,
विश्वासाचं मोल खरोखरच अनमोल आहे. एकटचा भावाच्या बळावर भगवंत
भेटतो हा विचार संत एकनाथ किती तळमळीनं, किती जिव्हाळचानं आणि किती
भावपूर्ण भाषेत सांगतात ते पाहा. युद्धकांडातल्या ८१ अध्यायातल्या पुढील ओव्या
नाथांचं जणुकाही हृद्गत सांगणाऱ्याच आहेत --

गुहकाचा भाव पूर्ण । भावे भेटला रघुनंदन ।
भाव तेथे तिष्ठे ज्ञान । विज्ञानेसी जाण सर्वदा ॥१॥

न काळे विद्यते देवो न पाषाणे च मून्मये ।
भावे हि विद्यते देवस्तस्माद्भावो हि कारणम् ॥

भावार्थे प्रेम आगळे । भावार्थे तत्व आकळे ।
वैकुंठीचे भाव बळे । सर्वकाळे भेटती ॥२॥

भावावीण व्यर्थ श्रवण । भावावीण व्यर्थ कीर्तन
अर्थावबोध नाही पूर्ण । चित्त वळघे रान विषयाचे ॥३॥

भावार्थावीण व्यर्थ ज्ञान । भावार्थावीण व्यर्थ ध्यान ।
अंतरी विकल्प नांदता पूर्ण । ज्ञान ध्यान लटिकेची ॥४॥

भावार्थावीण वृथा भक्ती । भावार्थावीण वृथा कीर्ती ।
भावार्थावीण विरक्ती । बाह्य मिरविती लटिकीची ॥५॥

भावावीण वृथा विचार । भावावीण वृथा आचार ।
भावावीण कर्मचार । जाण समग्र लटिकाची ॥६॥

तो भावार्थ मूर्तिमंत । सत्य जाण बंधु भरत ।
श्रीरामभेटीसी प्रेमयुक्त । ऋषी समवेत निघाला ॥७॥

मनुष्यानं आपल्या देहाचा उपयोग ब्रह्मप्राप्तीसाठी करावा असं नाथांचं निक्षून सांगणं आहे. तेच त्यांचं ध्येय होतं. समाजात हरिभक्तीची वेल वाढीस लागावी म्हणूनच संत एकनाथांनी एवढी ग्रंथसंपदा केली. बालकांड अध्याय अकरा मधील पुढील ओव्या त्या दृष्टीनं फारच मार्मिक आहेत. कारण हें सांगायचं होतं म्हणूनच त्यांनी हातात लेखणी घेतली होती. त्या ओव्या मनापासून वाचा --

मनुष्य देही ब्रह्मप्राप्ती । तो देहभाव नसावा चित्ती ।
विदेहत्वे परमार्थगती । विवेकसद्युक्ती निजपुरुषार्थ ॥६५॥

नरदेह ऐसे गोमटे । शोधिता त्रैलोक्यी न भेटे ।
आणि देहां ऐसे बोखटे । अत्यंत खोटे आन नाही ॥६६॥

बोखटे म्हणोनि त्यागावे । तरी मोक्षसुखा नागवावे ।
गोमटे म्हणोनि भोगावे । तै अवश्य जावे अधःपाता ॥६७॥

हे भोगवे ना त्यागवे । मध्यभोग विभागावे ।
भगवन्मार्गी लावावे । तरीच पावावे परमार्थ सुख ॥६८॥

ऐके बापा रघुनाथा । या युक्तीच्या पुरुषार्था ।
साधूनिया पावावे परमार्था । उपाव अन्यथा असेना ॥६९॥

तरी प्रभु रामचन्द्राच्या चरणी श्रद्धायुक्त भावनेनं नमन करण्याची इच्छा संत एकनाथांच्या कृपेनं सर्वांच्या मनात निर्माण होवो हीच प्रार्थना !

मानिनी सीतेचा श्रीरामांना निरोप

(रघुवंश सर्ग १४ वा)

लेखकः—चि. के. छळे.

निरोप माझा कळवा नृपाला । साक्षी जरी अग्नि विशुद्धतेला ।
 लोकापवादें मज टाकिलें तें । साजे श्रुता कां ? अथवा कुलातें ? ॥ (१)
 शिवंकरी वा मति नित्य ज्यांची । प्रेरी न त्या स्वैर कृतीस साची ।
 मी पातके जीं गतजन्म केलीं । तीं निश्चयें ऐशि फळासि आलीं ॥ (२)
 अव्हेरुनी पायि नत श्रियेला । नेलें मला आपण काननाला ।
 मी राज्ञि होतांचि न राहवून । ती मत्सरें दे मज घालवून ॥ (३)
 दैत्यां वधाया अपुल्या प्रभावें । मुनि स्थिरांनीं हि जिला नमावें ।
 ती मी कुणा आश्रय याचुं आज । जों आपलें हें तळपे सुतेज ? ॥ (४)
 मी दुःसहें त्वद्विरहें स्वजीवा । उपेक्षितें लावुनि बोल दैवा ।
 पोटीं जरी हा नसता त्वदंश । करूं न दे जो मज जीवनाश ॥ (५)
 ती मी प्रसूताच तपा बसेन । करूनि सूर्यो स्थिरदृष्टि लीन ।
 कीं आपलाची प्रतिजन्म योग । घडो पतित्वें, न परी वियोग ॥ (६)
 वणश्रिमांचा प्रतिपाठ राया । कर्तव्य सांगे मनु, ना चुकाया ।
 केला जरी त्याग, तपस्वि—नातें । आज्ञापि मत्पालनि आपणांतें ॥ (७)

श्रीराम चरित्र हें खडीसाखरेच्या खड्याप्रमाणें मधुर आहे. कोणत्याहि बाजूनें जिव्हेनें आस्वाद घेतल्यास सारखेंच गोड. गोड तसेंच आदर्शभूत, मनावर उत्तम संस्कार करणारें. म्हणून अनेक कवींनीं व लेखकांनीं, भारतांतच केवळ नव्हे तर भारता बाहेर परदेशांतही, ह्याच्या मननांत आनंदानें काल घालवून लेखणीहि तें वर्णन करण्यांत झिजविली. मोरोपंतांनीं तर १०८ प्रकारांनीं रामायणाची रचना करून उच्चांक गांठला. आतां लेखास सुरुवात करण्यापूर्वीं सीतात्यागाची सांक्षेप माहिती देणे अवश्य आहे. ती अशी —

रावणाच्या बंदिवासांत राहिलेल्या सीतेचा श्रीरामांनी रावणवधानंतर पती म्हणून पुन्हां स्वीकार केल्याबद्दल एका परिटानें केलेली आपली निंदा गुप्त हेराकडून श्रीरामांना कळतांच, केवळ प्रजेच्या संतोषासाठीं व राजाचें वर्तन आदर्श असावें म्हणून, प्रथमच गरोदर राहून दिवस भरत आलेल्या प्रिय पत्नीचा त्याग करण्याचें कठोर मनानें ठरवून त्यांनी लक्ष्मणास तिला गंगापार करून तेथें सोडून येण्याचा आदेश दिला. त्यानेंहि ती ‘आज्ञा गुरुणां ह्यविचारणीया’ (वडील माणसांची आज्ञा कनिष्ठानें प्रतिप्रश्न न विचारतां मुकाटच्यानें पाळावी) या नीतिनियमास अनुसरून मुकाटच्यानें अंमलांत आणली.

गुप्तहेर येण्यापूर्वी श्रीरामांनी सीतेस एकांतांत डोहाळे विचारले असतां ‘वनवासांत मार्गे आपण राहिलों तसें कांहीं दिवस ऋषींच्या आश्रमांत रहावेसें मला वाटते’ असें सीतेने सांगितले होतें. त्या मिषानें लक्ष्मण सीतेला रथांत बसवून गंगेकडे निघाला. पण तिच्याशीं एन्हवीं मन मोकळेपणाने बोलणारे भाऊजी आज एकाएकीं गंभीर व अबोल भासले. दादांची कठोर आज्ञा वहिनीला कोणत्या शब्दांत व कशी सांगावी या चितेंत तो बिचारा लक्ष्मण मग्न होता. इतक्यांत गंगामाईच्या उंच उसळणाऱ्या लहरी त्याच्या दृष्टीस पडल्या. हा सर्वच प्रसंग कविकुलगुरुने तन्मय होऊन मोठ्या करूणरसवाणीने वर्णन केला आहे. तो म्हणतो ‘त्या लहरीरूपी उभारलेल्या अनेक हस्तानीं गंगामाई जणूं लक्ष्मणाला सांगत होती ‘अरे हें असें कठोर व अन्याय्य कर्म तूं करूं नकोस रे ! तुझी वहिनी अत्यंत पवित्र आहे.’

पण त्याला माधारी फिरणे अशक्य होतें. वहिनीला नावेंतून गंगापार करून एका महान् वटवृक्षाखालीं बसून, हात जोडून नेहमींच्या शिस्तीप्रमाणे मान खाली घालून, नेत्रांतून अश्रु गाळीत असतां सद्गदित वाणीने त्याने दादांची ती कठोर आज्ञा तिला निवेदन केली !

ती आज्ञा वज्राघाताप्रमाणे तिच्या कानावर येतांच ती हतभागिनी मूर्च्छित झाली. लक्ष्मणाने आपलें उत्तरीय गंगेतून भिजवून आणून तिच्या मुखावर शिपडले तेव्हां बन्याच प्रयासाने ती सावध झाली. सम्राज्ञी पदावरून क्षणांत आपण अनाथ-निराधार अवस्थेंत येऊन पडल्याची तिला जाणीव होतांच शोकविग तिला सहन होईना. तथापि त्या मानिनीने तो शोक विवेकाने आवरून धरला. श्रीरामांना उद्देशून निदास्पद अक्षरहि न बोलतां ती आपल्या दुर्दीवाचीच निदा करूं लागली.

वहिनींचा निरोप घेण्यासाठीं लक्ष्मण तिच्या पाया पडला व म्हणला, ‘क्षमा करा वहिनी, येतो मी. येथे जवळच वाल्मीकींचा आश्रम आहे तिकडे आपण जावे. मूनिवर्य आपला सांभाळ निःसंशय करतील. पुन्हा मी आपली क्षमा मागतो.’

‘भाऊजी, तुम्हाला क्षमा मागण्याचें कांहींच कारण नाहीं. तुम्ही वडील बंधूचे ताबेदार. ते सांगतील ती आज्ञा निमूटपणे पार पाढावयाची एवढेच तुम्ही पहावयाचें.’

“बरे, येतो मी —”

‘थांबा, तिन्ही सासूबाईना अधिकारानुरूप वडिलकीच्या क्रमाने माझे विनाश प्रणाम सांगा व माझ्या उदरांत असलेल्या त्यांच्या नातवाचें कल्याण असावें म्हणून निरंतर आशीर्वाद द्यावेत अशी मी प्रार्थना केली आहे म्हणून सांगा.’

‘वहिनी, याहि पारस्थितींत तुम्हांला कर्तव्याचा विसर पडला नाहीं ! घन्य आहे तुमची. बरे तर, येऊं आतां ?’

‘थांबा क्षणभर, त्या अयोध्येच्या राजाला माझा निरोप सांगा.’

‘काय ? राजाला ?’

‘हो, त्या राजाने माझ्याशीं जडलेले पतीचे नाते आतां झुगारून दिले आहे. म्हणून.....’

‘हो ! खरें आहे तुमचे म्हणणे. सांगा तर निरोप.’

‘त्याला म्हणावे माझ्या शुद्धतेबद्दल अग्नीने प्रत्यक्ष खाती दिली तरीहि माझा कायमचा त्याग आपण केलांत हे कृत्य गुरुपाशीं शिकलेल्या वेदशास्त्रास अगर कुलाच्या उज्ज्वल नांवलौकिकास साजसे झाले आहे काय ? याचा क्षणभर विचार करा.’ क्षणभर सीता थांबली. पण लगेच म्हणाली ‘हो, पण चुकलेंच मी’.

‘काय चुकलांत ? तुमचा प्रश्न तर बरोबर आहे.’

‘नाहीं, नाथ असलें कृत्य अविचाराने कधीहि करणार नाहींत मीच पूर्वजन्मी कोणते तरी भयंकर पातक केले असावे. मी पती पासून पत्नीला दूर लोटले असावे त्याचेंच हे फळ भोगावयास मला आतां लागत असावे. करावे तसें भरावे.’

‘वहिनी, आत्मपरीक्षण करण्याची तुमची बुद्धि खरोखरच प्रशंसनीय आहे. संकट कोसळल्यावर माणूस वहुधा त्याचं खापर दुसऱ्याच्या माथीं मारतो.’

‘किंवा, भावजो, असंहि घडलं असावं. राजलक्ष्मीने माझ्यावर सूड उगविला असावा.’

‘तो कसा काय ? तुमचा तर्क नाहीं येत माझ्या ध्यानांत.’

‘जरा आठवा तो वनांत जाण्याचा प्रसंग. नाथांनी गळचांत माळ घालावयाला पुढे झालेल्या राजलक्ष्मीला झिडकारून मला घेऊन ते वनांत गेले. हा सवतीमत्सर चौदा वर्षे तिच्या मनांत सारखा रात्रंदिवस डांचत होता.’

‘हां, आतां आलं लक्षांत माझ्या. तुम्ही परत अयोध्येस येऊन पटुराणी होऊन तिच्या वरचढ झालांत हे तिला पाहवले नाहीं.’

‘बरोबर ओळखलं तुम्ही आतां—सवतीमत्सर हा.’

‘हाय ! जो सवती मत्सर दादांना वनवासांत जावयास कारण झाला तोच आतांहि तुमच्या सारख्या साध्वीच्या त्यागासहि कारण झाला.’

‘जाऊ द्या तो विचार. आतां प्राप्तपरिस्थितीचा विचार करावयाचा. मी एक निश्चय केला आहे.’

‘कोणता निश्चय केलांत ?’

‘उदरांत सूर्यकुलाचे बीज आहे म्हणूनच जगायचे प्रसूतीपर्यंत.’

‘तंतर काय करणार आहांत ?’

‘तपश्चर्या. भगवान् सूर्यनारायणाकडे—आमच्या मूळ पुरुष असलेल्या देवाकडे—एकाग्र दृष्टि करून.’

‘अन् बाळाला कोण सांभाळील ?’

‘ज्याने त्याला जन्माला घातले असेल तो परमेश्वर.’

‘ठीक—पण तप कशासाठी ?’

‘जन्मोजन्मी नाथच मला पति लाभावेत—पण वियोग प्रसंगावाच्चून—अशी मी प्रार्थना करीत राहीन.’

‘धन्य आहे वहिनी तुमची. अपराधावाचून त्याग करणारा पतीच तप करून जन्मोजन्मी मागण्यास सिद्ध झालांत. हाय! अशा असामान्य साधवी वहिनीच्या सहवासास मी अंतरणार आतां—’

‘भगवंताची इच्छा प्रमाण मानावयास हवी मानवानं. असो. आणखी एक शेवटचे पण महत्वाचे सांगणे आहे.’

‘बोला, पत्नीच्या नात्यानें माझा त्याग केला असला तरी एक सामान्य तपस्विनी—प्रजाजन—या नात्यानें माझ्या पालनपोषणाची जबाबदारी त्यांना राजाच्या नात्यानें ठाळतां येणार नाहीं. तें त्यांचे मनूने सांगितलेले कर्तव्य उरतेंच.’

‘शाबास वहिनी, शाबास. कुठें हो इतके ज्ञान तुम्हांला लाभले!’

‘वडिलांकडून — वडिलांकडे अनेक ऋषिमुनि येत असत. तिथे चर्चा चालत असत धर्मशास्त्राविषयीं. तेंच ज्ञान आज माझ्या उपयोगी अशा रीतीनें पडत आहे.’

‘ठीक, सांगतो आपला निरोप.’ असें म्हणून लक्ष्मण सीतेला पुन्हा वंदन करून जड अंतःकरणानें परतला.

रामायणातील सुभाषिते

—डॉ. ना. अ. देशपांडे.

वाल्मीकि ऋषि एकदां तमसा नदीवर स्नानाला गेले असता, एका निषादाने काम-विक्षिप्त झालेल्या क्रौञ्च पक्ष्यांच्या जोडीपैकी एकाचा वध केलेला त्यांनी पाहिला. ते अत्यंत व्यथित झाले; व त्यांनी त्या निषादाला शाप दिला—

मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः ।

यत्क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः कामसोहितम् ॥

हा शाप त्यांच्या तोङून उत्स्फूर्तपणे बाहेर पडला तो अशा प्रकारे काव्यरूप घेऊनच. ‘भावनांचा उत्स्फूर्त उद्गार म्हणजे काव्य’ असे आंग्लकवि वर्डस्वर्थ म्हणतो. वाल्मीकीचे हे श्लोकरूप उद्गार म्हणजे अनुष्टुभू वृत्तातील पहिले काव्य होय. याच संदर्भात कालिदास म्हणतो —